KULTÚRA SLOVA

Časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu

Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV

HLAVNÝ REDAKTOR

Ján Kačala

VÝKONNÝ REDAKTOR

Matej Považaj

REDAKČNÁ RADA

Eugénia Bajzíková, Klára Buzássyová, Adriana Ferenčíková, Ján Findra, Gejza Horák, Ján Horecký, Ján Kačala, František Kočiš, Ivan Masár, Mária Pisárčiková, Matej Považaj, Jozef Ružička, Anna Rýzková, Ján Sabol

REDAKCIA
813 64 Bratislava, Nálepkova 26

KULTÚRA SLOVA — ROČNÍK 22 — ČÍSLO 4

OBSAH

PÍCHA, E.: O apelativizácii v slovenčine 97
NÁBĚLKOVÁ, M. — MISLOVIČOVÁ, S.: Jazykový aspekt moderovaného programu . . 102
UHLÁR, V.: *Velestúr* a názvy odvodené zo slova *tur* . . . 108

Rozličnosti

Skloňovanie anglického priezviska *Rayleigh*. M. Pisárčiková 113
Úskalia odbornosti. J. Horecký 115
Nové slová s predponou *tele-*. P. Odaloš 115

Správy a posudky

Frazeologické normy — tvrdý oriešok. J. Mlacek . . . 117
Užitočná zbierka frazém. J. Škultéty 120
Prvá slovenská encyklopédia astronómie. L. Dvonč . . . 121
Poznámky o učebnici šachu. I. Masár 125

Spytovali ste sa

Treba syntakticky rozoberať frazeologizmy? J. Kačala . . 127
Tematizácia — tematizovať. J. Horecký 128
Oxid a kysličník. E. Pícha 128

KULTÚRA SLOVA

KULTÚRA SLOVA — ROČNÍK 22 — ČÍSLO 4

O apelativizácii v slovenčine

EMIL PÍCHA

Apelativizácia proprií v slovenčine — proces, pri ktorom sa vlastné meno stáva všeobecným podstatným menom — je preskúmaná podstatne menej ako protichodný proces — proprializácia (premena všeobecného mena na vlastné). Venovalo sa jej síce viacero čiastkových príspevkov a poznámok (porov. Habovštiak, 1979; Kačala, 1981; Ondrejovič, 1984; Masár, 1985; Anettová, 1986 a i.) aj jedna komplexnejšia štúdia (porov. Ivanová-Šalingová, 1973), ktorú však sama autorka označuje iba za základný náčrt. Apelativizáciou z hľadiska onomastickej terminológie sa zaoberal L. Dvonč (1983). V českej jazykovede apelativizáciu podrobnejšie charakterizovala E. Pokorná (1978) a okrajovú, ale obsahovo veľmi bohatú poznámku jej venoval aj I. Honl (1978). Rozdiel v sémantike apelatív a proprií opísal V. Blanár (1980).

Cieľom nášho príspevku je charakterizovať apelativizáciu v rámci deproprializácie (zmeny vlastného mena na všeobecné podstatné meno alebo aj iný slovný druh), určiť jej zdroje a motívy, opísať vzťahy medzi propriami a apelatívami, ako aj apelativizačné postupy. Materiálovým základom práce je Slovník slovenského jazyka (ďalej SSJ) a Krátky slovník slovenského jazyka (ďalej KSSJ), ako aj lexikálna kartotéka Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV.

1. Apelativizáciu vymedzuje základná onomastická príručka (Svoboda a kol., 1973, s. 84) ako „stratu propriálnej funkcie alebo povahy vlastného mena". L. Dvonč (1983, s. 176—177) považuje termín *apelativizácia* za užší a navrhuje, aby sa pre tento proces používal termín *deproprializácia,* pretože apelativizácia je len jeden možný, aj keď najčastejší výsledok deproprializácie. E. Pokorná (1978, s. 117) v

podobnom zmysle hovorí o *deonymizácii* (strata propriálnej funkcie vlastných mien) a *apelativizácii* (cieľ procesu — vznik apelatíva). S názorom L. Dvonča sa plne stotožňujeme — apelativizácia je skutočne najfrekventovanejší prípad deproprializácie. Ďalšími procesmi z hľadiska výsledného stavu sú *adjektivizácia* (proces, pri ktorom vzniká prídavné meno) a *interjekcizácia* (proces, pri ktorom vzniká citoslovce). Interjekcizácia je však v podstate už neproduktívny proces, pretože jeho výsledkom sú citoslovcia vzniknuté najmä z mien, resp. z gramatických tvarov mien biblických postáv (napr. *ježišmária, ježišukriste, kristepane, panamária)* a tvoria uzavretú skupinu slov. Pri depropriálnych adjektívach (prídavných menách) treba spomenúť to, že v slovenčine skoro podliehajú tlaku systému, v ktorom sa udomácňujú a priberajú odvodzovacie gramatické morfémy charakteristické pre adjektíva, čím sa stávajú plnohodnotnými adjektívami. Ich vzťah k vlastným menám, z ktorých vznikli, je často veľmi zastretý. Možno to dokumentovať na vývoji deproprií *pepita* a *bordó.* Kým SSJ zachytáva len tvar *bordó* ako nesklonné adjektívum, KSSJ zachytáva už podoby *bordó* aj *bordový.* Podobne, ale už vo vyššom štádiu tvaroslovných zmien, je to aj so slovom *pepita* — v SSJ *pepita* aj *pepitový,* v KSSJ už iba *pepitový.* Navyše adjektivizácia bez zmien na rovine formy je dnes už tiež neproduktívny postup.

Existuje širšie a užšie chápanie apelativizácie. V širšom chápaní sa za apelatíva (všeobecné podstatné mená) považujú všetky substantíva (podstatné mená), ktorých motivačným základom je vlastné meno, teda aj prípady vzniknuté odvodzovaním *(Marx — marxizmus),* univerbizáciou, t. j. zjednoslovňovaním *(Chemické závody Juraja Dimitrova — dimitrovka)* či skladaním *(Marx, Lenin — marxizmus-leninizmus).* Takýto postoj zastáva napr. M. Ivanová-Šalingová (1973), čiastočne aj E. Pokorná (1978, s. 116), tá sa však týmito prípadmi nezaoberá. V užšom chápaní sa za apelatíva považujú len tie podstatné mená, ktoré vznikli stratou propriálnosti a z formálnej stránky sú nezmenené (pravdaže, okrem pravopisných zmien). Tento názor zastáva L. Dvonč (1983, s. 177). Meniť sa môže samozrejme tvaroslovný význam lexikálnej jednotky (prechod životných substantív k neživotným, zmena rodu).

2. Zdroje a motívy apelativizácie. Zdrojom apelativizácie je súbor vlastných mien ako špecifická pomenovacia sústava. Ako apelatíva môžu fungovať aj depropriá cudzieho pôvodu *(lynč, malaga* atď.). Tie sú zvyčajne apelativizované v medzinárodnom meradle a do slovenčiny už prenikajú ako apelatíva.

„Vlastné mená sa apelativizujú na základe vonkajších alebo vnútorných vecných vzťahov medzi jedincom — nositeľom vlastného mena a triedou objektov" (Pokorná, 1978, s. 117). Znamená to, že apelati-

vizácia je metaforická alebo metonymická nominácia (pomenúvanie), pričom typ prenosu propriálnej pomenovacej jednotky na triedu objektov závisí od vzťahu fundujúceho propria a apelatíva. Apelativizácia je vlastne istý spôsob nominácie, a to analogická nominácia (porov. Horecký, 1987, s. 130).

Prvotným motívom apelativizácie je vlastne potreba pomenovania (nominácie). Táto potreba môže byť spontánna a rovnako spontánny je aj proces apelativizácie (Pokorná, 1978, s. 117). To značí, že sa využíva proprium určitej substancie, ktorá je dobre známa a charakteristická tým príznakom ako trieda objektov, resp. objekt, na ktorého pomenovanie sa deproprium použije (ide tu vlastne vždy o istú asociáciu). Potreba pomenovania môže však byť aj vedomá (alebo lepšie zámerná), t. j. taká, pri ktorej je vecná závislosť medzi vlastným menom a apelatívom oslabená a často je propriálna funkcia takejto pomenovacej jednotky neznáma (Pokorná, 1978, s. 117). Ide tu väčšinou o terminologizáciu vlastných mien (napr. *Tesla — tesla, Ampere — ampér* atď.). Takto vzniknuté apelatíva sa vyznačujú niekoľkými osobitosťami: a) sú to odborné termíny; b) nemajú synonymá; c) majú honorifikačný (oslavný) charakter. Ich úlohou nie je pomenovať to, čo už je pomenované (sú tu samozrejme aj výnimky, napr. premenovanie už zaužívaných jednotiek *(kalória — joule)*, nikdy však nejde o úplnú ekvivalenciu, ale o terminologické a pojmové spresnenie), ale pomenovať to, čo pomenované ešte nie je. Ak by sme apelatíva hodnotili pomocou Mikových kategórií hodnoty výrazu (Miko, 1970), mohli by sme povedať, že tento typ sa vyznačuje pojmovosťou, kým ostatné apelatíva zážitkovosťou výrazu.

Pri spontánnom pomenúvaní vystupuje do popredia emocionálnosť. Daný objekt mimojazykovej skutočnosti už má pomenovanie, ale nominátor (pomenúvateľ) chce vyjadriť svoj citový (pozitívny alebo negatívny) vzťah k tomuto objektu (procesu). Sem patria také depropriá ako *lazár* (ťažko chorý), *kvisling* (zradca, zapredanec, kolaborant), *donchuan* (milovník, zvodca), *judáš* (zradca), *eden* (raj), *babylon* (zmätok), *odysea* (blúdenie), *hotentot* (nechápavec), *kyklop* (obor, silák) atď. Štylisticky možno väčšinu týchto apelatív hodnotiť ako expresíva alebo pejoratíva.

Ďalším motívom je ekonomickosť komunikácie. V takomto prípade sa skracuje dvojslovné alebo viacslovné pomenovanie na jednoslovné, ktorým je obyčajne meno pôvodcu činnosti, tvorcu alebo miesta výroby produktu, napr. *menčester* (Manchester) — *menčestrová látka, tokaj* (Tokaj) — *tokajské víno, kanada — kanadský žart, kašmír — kašmírová látka* atď. Mnohé z takto utvorených apelatív možno zo štylistického hľadiska hodnotiť ako hovorové, niektoré *(menčester, kašmír)* aj ako neutrálne.

3. Vzťahy medzi propriami a apelatívami a postupy apelativizácie. Medzi základovými vlastnými menami (fundujúcimi propriami) a apelatívami sú rozličné vzťahy, ktoré závisia od motívu ich vzniku a od spôsobu pomenúvania. K základným vzťahom patria:

1. meno nositeľa stavu, vlastnosti *Lazár, Don Quijote, Filip* (apoštol)	— neidentifikovaný nositeľ stavu, vlastnosti; vlastnosť *lazár, donkichot; filip (mať filipa)*
2. meno miesta charakteristického istou vlastnosťou, dejom *Sodoma, Babylon, Eldorado*	— neidentifikované miesto známe tou istou vlastnosťou, dej *sodoma, babylon, eldorádo*
3. meno miesta pôvodu, pôvodcu, tvorcu *Manchester, Cognac, Boycott, Baedeker, Grog*	— produkt *menčester, koňak, bojkot, bedeker, grog*
4. antroponymum (pomenovanie osoby) charakteristické pre určitú (sociálnu, etnickú) skupinu *Kubo, Ďuro, Fritz*	— pejoratívne pomenovanie príslušníka tejto skupiny *kubo, ďuro, fric*
5. značka výrobku *Fiat, Škoda, Magnetophon, Lux*	— pomenovanie druhu výrobkov *fiat, škoda, magnetofón, lux* — pomenovanie rodu výrobkov *magnetofón, lux*
6. meno vedca pracujúceho v istej vednej oblasti *Curie, Volta, Tesla*	— pomenovanie mernej jednotky v tejto oblasti *curie, volt, tesla*
7. etnonymum (pomenovanie príslušníka národa, národnosti ap.) *Turek, Švác, Švajčiar*	— pomenovanie v metonymickej súvislosti s týmto etnonymom *turek, švác, švajčiar*

Čo sa týka spôsobu nominácie, v prvých dvoch skupinách apelatíva vznikajú metaforicky, ostatné apelatíva vznikajú metonymicky. Apelatíva tretej skupiny vznikajú spätným odvodzovaním, napr. *Tokaj — tokajské víno — tokaj.* V piatej skupine sa môže apelatívum stať úplne nezávislým od fundujúceho vlastného mena tak, že sa stane jediným označením rodu výrobkov, t. j. že neoznačuje už iba výrobky, ktoré sú označené formálne rovnakým propriom (druh výrobkov, napr. *fiat* — auto značky *Fiat*), ale všetky výrobky plniace rovnakú funkciu. Takýto bol napríklad vývin propria *Magnetophon.*

Zo štylistického hľadiska sú vymenované skupiny apelatív rôznorodé. Apelatíva v prvej, druhej a štvrtej skupine majú zvyčajne expresívny alebo pejoratívny príznak, sú teda štylisticky silne príznakové slová. Apelatíva v tretej a piatej skupine sú zvyčajne hovorové, no môžu sa stať až neutrálnymi, prípadne prechádzajú do terminologickej vrstvy slovnej zásoby. Apelatíva šiestej skupiny sú výlučne odborné termíny. Apelatíva siedmej skupiny sú štylisticky rôznorodé. Zahŕňajú neutrálne aj hovorové pomenovania.

4. Záver. V príspevku sme chceli poukázať na niektoré aspekty apelativizácie, najmä na postavenie apelatív medzi inými depropriami, zdroje a motívy apelativizácie, ako aj na vzťahy medzi vlastnými menami a apelatívami a na niektoré spôsoby apelativizácie. Ukazuje sa, že apelativizácia je pomerne produktívny spôsob pomenúvania (nominácie) a že je to metaforická a metonymická nominácia. Z hľadiska vzťahu základového vlastného mena (fundujúceho propria) a apelatíva možno apelatíva rozdeliť na sedem základných skupín s rozličným štylistickým zafarbením. Samozrejme, že dôkladnejší výskum by mohol ukázať aj iné súvislosti, ktoré by obohatili naše poznatky o tomto málo preskúmanom spôsobe obohacovania slovnej zásoby.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava

LITERATÚRA

ANETTOVÁ, A.: Axel, Rittberger — axel, rittberger. Kultúra slova, *20,* 1986, s. 84—86.

BLANÁR, V.: Apelatívna a propriálna sémantika. Jazykovedný časopis, *31,* 1980, s. 3—13.

DVONČ, L.: Z terminológie onomastiky. Kultúra slova, *17,* 1983, s. 172—178.

HABOVŠTIAK, A.: Apelativizácia rodných mien v slovenských nárečiach. In: Spoločenské fungovanie vlastných mien. Bratislava, Veda 1980, s. 279—284.

HONL, I.: K vzájemným souvislostem chrématonym s apelativy. Zpravodaj místopisné komise ČSAV, *19,* 1978, s. 281—286.

HORECKÝ, J.: Analogická nominácia. Kultúra slova, *21,* 1980, s. 129—137.

IVANOVÁ-ŠALINGOVÁ, M.: Apelativizácia vlastných mien ako lexikálnosémantický proces. In: IV. slovenská onomastická konferencia. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1973, s. 219—232.

KAČALA, J.: Nitran a nitran. Kultúra slova, *15,* 1981, s. 126.

Krátky slovník slovenského jazyka. Red.: J. Kačala — M. Pisárčiková. Bratislava, Veda 1987. 592 s.

MASÁR, I.: Super-Schmidt? Kultúra slova, *19,* 1985, s. 127—128.

MIKO, F.: Text a štýl. Bratislava, Smena 1970. 168 s.

ONDREJOVIČ, S.: O názve Watergate. Kultúra slova, *17*, 1984, s. 55—56.
POKORNÁ, E.: Apelativizovaná jména v české slovní zásobě. Slovo a slovesnost, *39*, 1978, s. 116—125.
Slovník slovenského jazyka. Red. Š. Peciar. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1959—1968. 6 zv.
SVOBODA, J. a kol.: Základní soustava a terminologie slovanské onomastiky. Zpravodaj místopisné komise ČSAV, *14*, 1973, s. 1—280.

Jazykový aspekt moderovaného programu

MIRA NÁBĚLKOVÁ — SIBYLA MISLOVIČOVÁ

Zvyšujúce sa životné tempo kladie čoraz vyššie nároky na prostriedky masovej komunikácie. Potreba sprostredkovať veľké množstvo informácií čo najvhodnejšou, najpútavejšou a najúčinnejšou formou vyústila do novej metódy rozhlasovej práce — do rozhlasovej moderácie. Moderovaný program ako blokový programový útvar zjednocuje svojím slovom moderátor. Moderátorský spôsob uvádzania spravodajských, publicistických, výchovných a zábavných relácií vyžaduje syntetickú rozhlasovú osobnosť so schopnosťami redaktora, reportéra, komentátora, spíkera, hlásateľa, sprievodcu programom či vedúceho besedy.

Rozhlas musí zvyšovať účinnosť metód svojej práce, aby upútal poslucháča rozmaznaného možnosťou výberu druhu zábavy a zdroja informácií od gramofónových a magnetofónových nahrávok cez televíziu až po videoprodukciu. Poslucháč sa neuspokojí s úlohou pasívneho prijímateľa, chce prejaviť svoju aktivitu, zúčastniť sa na dianí, viesť s rozhlasom dialóg. Zaujíma ho i osobnosť moderátora, ktorý program (často aj autorsky) pripravil, jednotlivé celky uvádza, spája, dopĺňa, vysvetľuje a zaraďuje do súvislostí. Náročný poslucháč očakáva osobný postoj moderátora. So zámerom zaujať, upútať poslucháča ladí moderátor svoj text do kontaktovosti, príhovorovosti, sugestívnosti a aktualizovanej subjektívnosti. Jeho úloha je o to ťažšia, že svoj prejav adresuje prijímateľovi, ktorý nie je reálne prítomný. Kým v dialogizácii vlastného monologického textu s cieľom zvýšiť pôsobivosť a dosah povedaného sa moderátor obracia priamo a len na poslucháča, v dialógu s hosťami programu sa práca moderátora komplikuje dvojsmernosťou dialogickej zacielenosti — hoci reálne komunikuje s hosťom programu, nesmie pritom strácať zo zreteľa ani poslucháča.

Čistota, kultivovanosť a vysoká úroveň jazyka na vlnách éteru má mimoriadny vplyv na jazykové cítenie, vedomie a neraz i vzťah po-

slucháča k národnému jazyku. Rozhlas formuje poslucháča ako používateľa jazyka. Všimnime si, akými jazykovými prostriedkami pôsobí na poslucháča moderátor, aké výhody a aké úskalia má moderátorská práca, čím je jej jazyk špecifický. Skúmanie jazyka a štýlu moderovaných textov predpokladá analýzu na všetkých jazykových rovinách. Základnou charakteristikou moderátorského textu je publicistickosť a súčasne hovorenosť, ide teda o hovorený publicistický text.

Hovorenosť, bezprostrednosť jazykového prejavu je prítomná najmä v nepripravených moderátorských textoch, v živom vysielaní. Tam sa výrazne prejavuje jazykové majstrovstvo, dar reči a celková kultivovanosť prejavu moderátora i jeho schopnosť improvizovať, tvoriť text priamo pri zhode času realizácie prejavu a času jeho príjmu poslucháčom. Hovorenosť vnášajú moderátori do autorskej i interpretačnej zložky textu využívaním výstavbových prostriedkov typických pre hovorený jazyk so zámerom aktivizovať pozornosť poslucháča, nadviazať s ním kontakt, vyvolať ilúziu dialógu.

Hovorenosť moderátorského prejavu predpokladá jeho hlasovú moduláciu, špecifické zvukové stvárnenie prejavu — jeho rytmické a významové členenie, t. j. časovú moduláciu (kvantitu, pauzu, tempo, rytmus), silovú moduláciu (intenzitu, dôraz, prízvuk, emfázu) a tónovú moduláciu (hlasový register, melódiu). Hlasovej modulácii moderátorských textov, ktorá v podstatnej miere ovplyvňuje výsledný tvar prichádzajúci k poslucháčovi, a zvukovej podobe rozhlasových prejavov vôbec sa už venovala značná pozornosť (porov. napr. Kráľ, 1982a, 1982b; Sabol, 1982; Holič, 1986).

Hovorenosť prejavu ovplyvňuje gramatickú štruktúru textu, podmieňuje jeho syntaktickú stavbu. Uprednostňujú sa jednoduché vety pred zložitými súvetiami, príznakové sú napr. vety s vytýčenými alebo osamostatnenými vetnými členmi *(Dnes je dedina na nerozoznanie od mesta. Našťastie; ...výroba nátierok. Napríklad so šunkou)*. Typické je používanie zvláštnych, často hovorových konštrukcií, plynulosť prejavu často narúšajú parentézy, vsuvky — vysvetlenia, doplnenia, v ktorých sa prejavuje osobná zaangažovanosť moderátora *(— ...v oblasti knižnej produkcie nemáme momentálne, a to hádam treba povedať, ja o tom aspoň neviem, nemáme tradíciu; ...zákonite, napriek širšiemu dosahu, dochádzalo k istému ochudobneniu pôvodiny)*. Vsuvkou nezriedka býva metajazykové hodnotenie, zaujatie stanoviska k použitému výrazu či širšiemu vyjadreniu pomocou metajazykových formúl typu *ako sa hovorí, odborne povedané* atď. *(Ako dlho vám trvá, kým urobíte jeden okruh alebo rajón, ako to vy hovoríte? — Myslím, že sa tomu hovorí: idú vešať kata. — ...ako sa hovorí, ťať do živého)*. Metajazykové výrazy, ktoré sú prejavom reflexie o jazyku okrem iného naznačujú, že autor textu si je vedomý istej štylistickej

či významovej zvláštnosti alebo neprimeranosti použitého výrazu, prípadne na daný výraz z nejakých príčin upozorňuje. Vlastný hodnotiaci postoj k použitému výrazu možno vyjadriť aj špecifickou intonáciou, čo patrí k výrazovým možnostiam hovoreného prejavu; ale zrejme preto, že ide o jemnejší a menej nápadný výrazový prostriedok, stretáme sa s ním v porovnaní s metajazykovými výrazmi menej často.

Na morfologickej rovine podmieňuje hovorenosť prejavu špecifické využívanie kategórie osoby (frekventovanosť 1. osoby množného a jednotného čísla), striedanie časov, štylisticky príznakový pomer využitia jednotlivých slovných druhov a pod. V konštrukciách so slovesami a zámenami 1. osoby jednotného čísla sa odráža neanonymnosť moderátorského textu, jeho štylizácia ako osobnej výpovede moderátora *(Myslím si, že takáto vnútorná zainteresovanosť... — Mňa by predsa len zaujímalo... — Hoci nedávno som čítala článok... predsa len by som sa zatiaľ veľmi nespoliehala...).* Zámer zdôrazniť vlastný subjekt však nie je vždy dominantný — moderátor vystupuje aj ako istý predstaviteľ, „vyslanec" poslucháčskej obce a vtedy štylizuje svoj prejav v smere stotožnenia sa s poslucháčmi či poslucháčom, čo sa odráža vo zvýšenej frekvencii slovies a zámen 1. osoby množného čísla *(My ľudia nížinní sme to doteraz mali...).* Takáto štylizácia má často aktivizačnú funkciu *(...prepočítajme si..., — považujeme...).* Moderátor často vystupuje aj ako predstaviteľ tvorivého tímu rozhlasových pracovníkov tej-ktorej relácie *(Čo sme pre vás dnes pripravili... — Vždy sme radi, keď nám napíšete).*

V lexikálnej rovine sa hovorenosť v súčinnosti s publicistickosťou prejavuje špecifickým výberom lexikálnych jednotiek. Pre hovorovo ladené prejavy je typický napr. zvýšený výskyt častíc sprostredkujúcich neukončenosť, približnosť vyjadrenia *(Teraz by sme si mali hádam rozobrať príspevky...),* značná frekvencia zámen, najmä ukazovacích a neurčitých, ktorá dakedy presahuje únosnú mieru, a tak prejav pôsobí neusporiadane *(Keď tuná vojdete do tej vašej dielničky a tak sa popozeráte po tých veciach... — A nemali ste tam nejaký taký ten váš strom? — Bol veľký ten svet z toho stromu?).* V porovnaní s písaným prejavom je aj slovosled uvoľnenejší *(Je to pesnička nefestivalová).* Miera hovorovosti moderátorského textu závisí od typu relácie aj od tematickej náplne konkrétnych relácií. Voľnejší výber hovorových, často metaforických lexikálnych prostriedkov je charakteristický predovšetkým pre zábavné relácie *(Dobre, v y k o r č u ľ o v a l i ste, v poriadku. — No tak, skúste si t i p n ú ť, aké má povolanie. — Aby vás n e o š m e k l i...).* Ale hovorové slová sa na nadľahčenie moderátorského prejavu používajú aj inde *(Na mnohé z nich by p a s o v a l i naše melódie. — ...ktovie, či by sme u t r a f i l i tú pravú... — Behajú* [projektanti] *p o s v e t e a ponúkajú panovníkom*

takzvané vynálezy ... — V týchto dňoch dostávajú zabrať sejačky. — ... ste to museli predsa len niekde odkukať.). V celkove nadľahčenom a uvoľnenom prejave moderátora sa môžu — pravda s citom — uplatniť aj slangové, resp. iné nespisovné výrazy *(A čo trapasy? Deväťdesiatdeväť percent poslucháčov i tu prítomných divákov si teraz myslí, že ide o nejakú habaďúru, novinársku kačicu alebo niečo podobné).*

Úsilie vytvoriť atmosféru bezprostrednosti, dialogickosti a príhovorovosti ústi na jednej strane do hovorovosti, ktorá je pre hovorený jazyk prirodzená, a zároveň ju moderátori do svojho textu vnášajú úmyselne. Na druhej strane však tendencie k výrazovej pôsobivosti a k emocionálnemu pôsobeniu smerujú opačne, t. j. ku knižnosti až k pátosu: *(Tu bolo treba, aby sa našiel svetlonosič, vykladateľ, ktorý by vysvetľoval ... — ... staval na národnej postati... — Že ste skladateľ národný nielen titulom, spoločenským uznaním, ale najmä rezonanciou tvorby, pojmom, ktorý znamenáte pre takmer každého príslušníka nášho etnika).* Toto smerovanie sa prejavuje aj v metaforických, expresívnych vyjadreniach *(... koho fujara ... poláska svojím zamatovým javorovým hlasom ... — ... odovzdáme štafetu otázok ... — ... odštartovali sme Zákrutu),* aj v metonymách *(... a športový mikrofón mlčal ... — ... koho raz táto čarovná víla — fujara — objíme ... ostane navždy v jej osídlach. — Dostalo sa im potlesku od vďačného diváka).* Často počujeme v moderátorskom prejave aj publicizmy *(mandát dôvery, bilancovať rok s čiernym výkričníkom, tábory so zlatou visačkou, zásobovanie pokrivkáva, ... ale to vlastne bolo len ladenie futbalovej atmosféry ..., ... zásahy dokonca do samotnej — povedal by som — kozmetiky štadióna ...)* a zaujímavé sú aj rôzne frazeologické spojenia, často upravené, aktualizované *(... kde-tu sa ľady pohli ..., kde už topánka netlačí doslovne ..., otázka ako šitá na mieru ...).* Tieto prostriedky pôsobia oživujúco a prezrádzajú aj čosi o moderátorovi, najmä do akej miery má chuť tvorivo, vynachádzavo formulovať myšlienky.

Moderátor má teda možnosť zvyšovať účinnosť svojho prejavu využívaním špecifických výrazových prostriedkov, môže dať svojím myšlienkam príťažlivú formu, ktorá „prinúti" poslucháča započúvať sa, venovať svoju pozornosť vysielanej relácii. Rozhlasový poslucháč je ako prieberčivý zákazník — tovar dobrej kvality pokladá za samozrejmosť, ale neunikne mu ani najmenší kaz či chybička. A preto je veľmi dôležité, aby si moderátor text dôkladne pripravil a dbal na vysokú úroveň jeho jazykového stvárnenia. Nedostatky, s ktorými sa možno stretnúť v moderátorských textoch a ktoré im uberajú na účinnosti, bývajú z rozličných jazykových rovín. Najmä do improvizovaných prejavov sa občas prešmyknú chyby týkajúce sa nesprávnej vý-

slovnosti, nezvládnutie zvukovej modulácie prejavu — napr. neslovenská melodika viet, nespisovné výrazy *(kupredu, ovšem ...)*, nesprávne väzby (napr. *podmienky k práci* namiesto *podmienky na prácu, pre vysvetlenie poslucháčom* namiesto *na vysvetlenie)*, morfologické „priestupky" *(v Rytierskom sále* namiesto *v Rytierskej sále, najlepší snímok* namiesto *najlepšia snímka)*, nevhodný výber významovo blízkych, no predsa významovo rozdielnych slov *(zaslúžilý odpočinok* namiesto *zaslúžený odpočinok)* a aj nefunkčné vnášanie neslovenských frazeologizmov *(Aby im ho ponúkli, ako sa hovorí, so všetkým všade)*. Proti účinnosti textu pôsobia aj nezreteľné, nezrozumiteľné štylizácie.

Nedostaky vznikajú aj pri interpretácii vopred napísaných textov, ktoré majú vyznieť ako bezprostredné, hovorené. Tu je dôležitá tak príprava písaného textu, jeho štylizácia do hovorenej podoby, ako aj príprava na realizačnú fázu moderátorskej práce, pretože nezvládnutie tejto situácie posluchač veľmi citlivo rozozná a nadobúda pocit, že je „klamaný".

Nedostatkom je aj štylizácia, ktorá v konečnom dôsledku vyznieva smiešne, hoci to pôvodne nebolo jej cieľom *(... dve autá — vrátane mňa — poslal preč, ... pekné meno Marína odvodené od známej Márie)*. Ako nezvládnutie moderátorskej úlohy treba hodnotiť aj tie prípady, keď moderátor nedá partnerovi v dialógu dopovedať, keď ho preruší napriek tomu, že ten svoju myšlienku nedokončil.

Na druhej strane sú zaujímavé momenty, keď moderátor mení, prispôsobuje napísaný text už priamo pred mikrofónom s cieľom zvýšiť hovorenosť a komunikatívnosť svojho prejavu. Dopĺňa najmä častice a zámená, ktoré posúvajú výpoveď od jednoznačnosti k neurčitosti, napr. namiesto *váš strom* povie moderátor *nejaký ten váš strom* a pod. K úpravám tohto druhu treba pristupovať veľmi citlivo, pretože hromadenie častíc a zámen môže vyvolávať dojem, že moderátor ťažko hľadá vhodné slová, a celý text sa stáva ťarbavejším.

Často sa u moderátorov stretneme so sklonom zneutrálňovať text, predovšetkým vo sfére lexiky — akoby sa obávali vysloviť niektoré nápadné hovorové, slangové, okazionálne slová či novotvary, a preto ich nahrádzajú neutrálnymi, hoci v danej situácii menej funkčnými a menej účinnými slovami. Mozaikový charakter moderovaného programu kladie vysoké nároky na majstrovstvo, pohotovosť a rozhľadenosť moderátora. Moderátor vyberá tie správne časti mozaiky, spája ich, upravuje a dotvára tak, aby výsledný tvar pôsobil na rozhlasového poslucháča ako jednoliaty celok.

Materiál na moderovaný program býva z hľadiska národného jazyka často diferencovaný. Ide tu o texty realizované v rôznych útvaroch nášho národného jazyka, t. j. o spisovné texty aj o nárečové texty. V takýchto prípadoch vystupuje moderátor ako predstaviteľ

spisovného jazyka a stvárňuje dve roly — jednu pre poslucháča, druhú pre svojho partnera v dialógu. Poslucháčovi sprostredkúva, niekedy vysvetľuje nárečový prejav hosťa v štúdiu a posúva ho do neutrálnejšej roviny, zároveň však musí zvládnuť i komunikačnú situáciu v štúdiu — prispôsobiť sa partnerovi v dialógu, pomôcť mu prekonať strach z mikrofónu, aby neporušil autentickosť a neochudobnil poslucháča o prirodzený prejav hosťa. Aby znel dialóg v štúdiu prirodzene, môže sa moderátor do určitej miery preladiť na hovorovejší tón a tak preklenúť bariéru medzi ním a partnerom v dialógu.

Hovorili sme o mozaikovom charaktere moderovaného programu, ponúka sa nám však ešte jedno prirovnanie. Tak ako milovník umenia rozozná rukopis jednotlivých autorov, aj pri moderovanom programe poslucháč ako prijímateľ vníma vysielanie najmä cez osobnosť moderátora, pozná štýl jeho práce a neraz je práve miera obľúbenosti toho-ktorého moderátora motivačným činiteľom pri výbere zo širokej ponuky rozhlasových relácií.

Moderátorské stvárnenie programu je novou, perspektívnou metódou rozhlasovej práce, je náročné v prípravnej i realizačnej fáze. Dôležité je nielen to, čo moderátor povie, ale aj ako to povie. Z toho, že prejav moderátora v značnej miere podmieňuje celkový charakter a účinnosť moderovaného programu, vyplýva dôležitosť jazykovej kultivovanosti a primeraného štylistického stvárnenia moderátorského textu, ktorý má pôsobiť na poslucháča, zanechať v ňom istú stopu aj napriek reálnej nevratnosti, zanikavosti rozhlasovej relácie.

Jazykovedný ústav Ľudovíta Štúra SAV
Nálepkova 26, Bratislava

LITERATÚRA

HOLIČ, O.: Zvuková realizácia textu rozhlasovým hlásateľom. Bratislava, FFUK 1986. Diplomová práca.

KRÁĽ, Á.: Reč moderátora. In: Zborník prác o všeobecnej problematike moderátorstva. Bratislava, Čs. rozhlas 1982, s. 116—151.

KRÁĽ, Á.: Ústnosť a písomnosť, masovosť a kultúra prejavov v masovej komunikácii. In: Jazyk a štýl publicistiky. Bratislava, Slovenský zväz novinárov 1982, s. 34—38.

SABOL, J.: Zvukové prostriedky rozhlasovej komunikácie. In: Jazyk a štýl publicistiky. Bratislava, Slovenský zväz novinárov, s. 139n.

Velestúr a názvy odvodené zo slova tur

VLADO UHLÁR

Názov vrchu *Velestúr* (1254 m), ktorý je najvyšším bodom Kremnických vrchov, mierne prečnievajúcou sopečnou vyvreninou trachytového brala z okolia hory Smrečníka približne medzi Kremnicou a Banskou Bystricou, ale väčšmi už nad Pohroním, vzbudzuje záujem nielen turistov, ktorí rozmýšľajú aj o tvare, význame a pôvode zemepisných názvov, ale aj záujem jazykovedcov. Vlastivedných pracovníkov vzrušuje tým, že pripomína meno mýtickej pohanskej bytosti *Velesa*, vraj ochrancu čried rožného statku. Názov *Velestúr* sa žiada uviesť do súvislosti s tými výšinnými názvami vrchov, ktoré sa istým spôsobom vymykajú z bežného názvoslovného systému.

Medzi názvami vrchov, ktoré majú poväčšine apelatívny základ *(Vápenica, Blatník, Kriváň, Sivec, Biela skala, Bukovec, Drienok, Rakytov, Smrekovica, Sokol, Havran, Kohút, Volovec* atď.), nachádzajú sa aj také, ktoré nečakane majú základ v starých zložených slovanských osobných menách utvorených podľa starobylých slovotvorných modelov.

Pri výskume názvov vrchov aj v Liptove upozornili na seba viaceré z nich, svedčiace o svojej dávnovekosti. Nad Liskovou je dvojkopa *Konislav* (735 m), nad Liptovským Trnovcom v žen. rode *Konislava* (884 m), nad Liptovskými Revúcami zase *Stibor* (988 m), nad Prosiekom výšinná planina *Svorad*, kultivovaná od 16. do 18. stor., a nad ňou aj vrch *Svorad* (1051 m). Nad Oravským Podzámkom je *Ratibor* (830 m) a v Liptove je vrch s hláskovou obmenou tohto názvu *Latibor* (1207) a *Latiborská hoľa*, nad Banskou Bystricou vŕšok *Laskomer* (632 m) s vysielačom, nad Varínom a Strážou *Želehosť* (736 m), nad Bánovcami vŕšok *Cibislavka* čiže *Babí vrch* a nad Plášťovcami v Honte vŕšok *Konerád* (248 m), ktorý je dokumentovaný zápismi už v rokoch 1331 a 1487, a teda je dokázateľne veľmi starým názvom.

Výskyt takýchto názvov vrchov zo starobylých osobných mien zavše vzbudzoval výhrady a pochybnosti, či sú to nie dajaké nové pomenovania, ktoré vznikli v období vlasteneckej romantiky po začiatku 19. stor. (napr. i vplyvom diela Mateja Bela, Jána Hollého, Jána Kollára a štúrovcov). A názov *Velestúr* sa naozaj medzi také hlási, a to už aj svojím zložením *(Veles+tur);* je to iba mechanicky utvorená zloženina, neorganicky spájajúca dve osobitné slovné jednotky bez spájacej morfémy (porov. *Konislav, Želehosť, Laskomer, Svorad* z pôv. *Svojerad).*

Názov *Velestúr* vykonštruoval významný kultúrny pracovník a archivár mesta Kremnice Pavol Križko (1841—1902), lebo sa nazdával, že v Kremnici používaná podoba *Veleštúr* i *Vereždúr* je iba pomýlená

spotvorenina okolitého nemeckého nárečia (handrbulčiny). Sám dôvodil, že v skutočnosti ide o starobylý slovanský názov, v ktorom sa spája meno pohanského boha, ochrancu čried rožného statku *Velesa* (rus. *Volos*), a vraj meno *Tura,* lebo *Tur* zasa „bol bohom vojny u Slovanov", ako to bol uviedol P. J. Šafárik v Slovanských starožitnostiach (1837), kde spomínal aj mesto *Turovo.*

Nemožno však viesť paralelu medzi mýtickými predstavami dávnych Slovanov a dobre známou mytológiou Grékov a Rimanov. Ako svedčí byzantský historik Prokopios (z prvej pol. 6. stor.), Slovania „majú jedného boha, tvorcu blesku, ktorého pokladajú za jedného pána všetkých vecí, prinášajúc mu obete býky [tury] a konajúc iné posvätné obrady". Tou nadzemskou bytosťou bol *Perun* čiže *Parom,* ktorej meno je doložené aj v slovenskom zvykosloví a frazeologickými spojeniami (na vých. Slovensku *peruňi biju* čiže blesky, na západe zvrat *do paroma, parom ťa zaul).* Neskôr sa spomína *Veles*[1], ale *Tur* je nedoložená bytosť, neskorší výtvor navodený výskytom významného divého zvieraťa tura, vyhynutého predchodcu rožného statku. Jeho znak (volská hlava s rohmi) sa používal najmä v dávnych magických obradoch a sprievodoch, v snahe nakloniť si duchov a zabezpečiť si úžitok, hojnosť v rozmnožovaní rožného statku. S postavou *turoňa* (i v Poľsku *turoń,* v Dalmácii *turica)* čiže človeka v maske s volskou (býčou) hlavou s rohmi a v bielej plachte alebo kožuchu sa chodilo a niekde dosiaľ chodí v čase fašiangov (v Liptove v sprievode s bursou), hoci etnografia pozná, že sa tento obrad iba presťahoval z neskoršieho jarného obdobia, keď sa takýto magický obrad konal na slávnostiach vzývania plodnej prírodnej sily (porov. názov sviatkov *Turice,* potom kresťanské svätodušné sviatky až 50 dní po Veľkej noci).

V Kyjevskej Rusi je ešte v 12. stor. doložená poľovačka na divé tury v Podneprí, ktorú si obľúbil knieža Vladimír Monomach. Vyhynu-

[1] Romantickým výplodom sú mená pohanských bohov, napr. *Černoboha* (u J. Hollého), novšie i mená *Vesna, Lada, Živa.* Takisto novšie vznikli u Ľuticov čiže Veletov (pri Baltskom mori v sev. Nemecku) božstvá *Svantovit* so štyrmi hlavami (porov. kresťanskú Trojicu) s hlavným chrámom v Arkone na ostrove Rujane a *Radegast* v Retre. U Rusov sa spomína Svarogov syn *Dažbog* (boh slnka) a *Svarožič* (boh ohňa); túto problematiku objasnil už L. Niederle v diele *Život starých Slovanů.* — Slovania vo všeobecnosti aj u nás uctievali iba nižšie mýtické bytosti; u nich vládol najmä kult predkov (dedov), uctievali studienky, verili v zlé ženské bytosti víly na poliach, v horách a vo vodách (tu aj vodníka), poznali Morenu, zosobňujúcu útrapy zimy, potom aj choroby, ale verili aj v iných démonov; obeťami sa usilovali získať pomoc dobrých duchov a ochranu pred zlými démonmi. Poľský slavista A. Brückner popiera aj boha Perúna u Slovanov, odmieta Velesa ako boha čried a Tura ani nespomína.

tý tur, z ktorého vznikli rozličné dnešné druhy rožného statku, bol vo včasnom stredoveku dobre známy aj na Slovensku. V archaickom prirovnaní *kričí (ručí) ako tur* je cenný doklad (Brodzany) na jeho dávny výskyt u nás. Meno zvieraťa *tur* sa najprv ohláša už r. 1113 v názve rieky *Turiec (aqua Turc)* ako hranica majetku benediktínskeho kláštora sv. Hypolita zo Zobora (potom Kláštor pod Znievom), lebo pretekala krajom (kotlinou) nazývaným podľa rieky tiež *Turcom* a poznačeným výskytom tura. Vzťahové prídavné meno bolo *turecký* (porov. dosiaľ názov doliny *Turecká* na Starých Horách); až v protiklade k národu Turkov a vzťahovému príd. menu *turecký* sa od čias tureckých vojen, najmä po r. 1526 a po zaujatí stredu Uhorska Turkami upevnila od mena kraja *Turiec* podoba príd. mena *turčiansky* (porov. starý názov *Turčiansky Svätý Martin* a pod.). Iná rieka *Turiec* je aj v Gemeri[2].

Tur je slovo všeslovanské a indoeurópske (litovské *tauras*, lat. *taurus*, gréc. *tauros*, irán. *tarb* „býk"). Dokladovú hodnotu má aj pomerne častý výskyt slova tur v slovanskom, ale aj slovenskom miestopise a vodopise.

Napokon je pochopiteľná otázka, akého pôvodu je názov *(Velestúr)* v podobe *Verežďúr*, ktorá je bežná na okolí Banskej Bystrice a najmä v Badíne (je v jeho chotári).

V Slovníku slovenského jazyka V (1965) na s. 50 sú slová *veležďúr* i *verežďúr* ako rovnocenné varianty s významom „nádoba, (poľná) fľaša obtiahnutá kožou, obyčajne na víno", pričom sa uvádza, že sú to nárečové slová prevzaté z maďarčiny; bežnejšie je známe pomenovanie *kulač* (napr. v Pukanci vyrábali hrnčiari hlinené kulače) a

---

[2] Z miestnych názvov odvodených od mena zvieraťa *tura* je v Turci vhodne motivovaný názov starej osady *Turany* a obdobne v Zemplíne dediny *Turany nad Ondavou*. Pri Želiezovciach je dedina *Turá* (s. 1264 *Ture*), v kotline Rajčianky je dedina *Turie* (bežne *Turo*, až od r. 1948 *Turie*). — Pôvodný názov *Starej Turej* bol *Turá* (r. 1339 *Twr*); prívlastok *(Stará)* vznikol na rozlíšenie po vzniku obce *Turá Lúka* (r. 1580 *Thura Luka*), ktorá od r. 1980 splynula s mestom Myjavou. Rešpektuje sa nárečová forma *Turá* (novšie *Turia*). — V pramennej oblasti rieky *Turiec* je obec *Turček* (r. 1371 *Thurcza*), kým v doline Turca v Gemeri je obec *Turčok*. — V Liptove pri potoku *Turík* (r. 1278 *Turapataka*) je dedina *Turík* s osadou *Turíček*. V Novohrade v obvode Poltára sú *Turíčky* (r. 1327 *Turch*), od r. 1974 pričlenené k Cinobani. — Už v stredoveku je doložené *Turopole* (r. 1332 *Tarpola*), až r. 1927 s úpravou na *Turie Pole* (r. 1951 obec zanikla, chotár pričlenený k obci Lešť). — V okrese Topoľčany sú *Turčianky*, ale dosiaľ je živý názov *Turčany*; obyvatelia sú pravdepodobne utečenci pred triednym útlakom z Turca (pred r. 1257). — Pri Šahách sa spomína dedina *Tur* už r. 1156, teraz *Veľké Turovce* (prv *Dolné* i *Stredné Turovce*). Mladšie sú *Horné Turovce*.

čutora, ktorá sa ohláša v Hviezdoslavovej krátkej epike v humornej básni *Bútora a Čútora.*

Pochopiteľne názov *Verežďúr* vznikol metaforicky podľa istej podoby brala na vrchu Smrečníka, ktorý pripomínal nádobu *verežďúr.* — Názov nádoby *verežďúr* i *veleštúr* je nárečový, značne archaický, ale použil ho aj Hviezdoslav. Hláskové ustrojenie upozorňuje na seba istou nezvyčajnosťou. Maďarský slavista F. Gregor (1970) objasnil pôvod tohto slova: známym výrobcom ozdobných kulačov bol v meste Nagybánya v stolici Satumare (v súčasnosti v Rumunsku) majster *Vörös György* (čiže *Červený Ďuro),* ktorého meno je doložené r. 1651; prenáškou (metonymicky) sa podľa výrobcu rozšírilo aj meno takýchto nádob, pravdaže, v slovenčine v primeranej hláskovej adaptácii *verežďúr,* príp. disimiláciou *-r-r* na *-l-r veležďúr* i *veleštúr.*

Podľa toho aj názov vrchu v podobe *Verežďúr* vznikol až ku koncu 17. stor. za kuruckých vojen (vojaci a najmä husári mali vo výstroji na páse upevnený aj kulač čiže *verežďúr).* — Podoba názvu vrchu *Velestúr* je však už ustálená a napriek svojmu pôvodu má pevné miesto v zemepisnom názvosloví slovenských vrchov. Nápis na jeho brale, ktorý „objavil a rozlúštil" P. Križko, je však falzum; jeho pôvod podmienený romantickým vlastenectvom a snahou preslávi ť dávnovekou starobylosťou národ a Kremnicu je zjavný a s tým sa musí aj v súčasnosti zmieriť neodborné hľadačstvo starobylých epigrafov (nápisov).

Križko takto rozlúštil velestúrsky nápis:

> prěchach silan ot morane zrumich kreminitiju te turv i vsie grada; i bě gode po turu dvě stě te osmdst

Nápis vraj mal povahu čiastočne etruského písma, teda staršieho, ako bolo latinské písmo. Jeho jazyk mal budiť dojem až praslovanského jazyka slovenských predkov. Text prekladal do súčasnej slovenčiny takto:

> Prišiel Silan od severu,
> zboril Kremnicu i Turovo i všetky hrady; i bolo po Turovi rokov dvesto a osemdesiat.

J. Škultéty (1932) pri odhaľovaní pamätnej tabule na domoch P. Križka a Gustáva K. Zechentera-Laskomerského v Kremnici 28. 10. 1932 vysoko hodnotil vedecké a vlastenecké zásluhy archivára a historika P. Križka. V poznámke však spomenul, že už v 90. rokoch minulého storočia v Martine „s úsmevom hovorili, že nápisy v Kremnických

vrchoch sú dielom Pavla Križka a J. B. Klemensa."[3] — Už r. 1928 v diele *Z dejín slobodného a hlavného banského mesta Kremnice* kremnický archivár a historik Michal Matunák iba v poznámke pod čiarou uviedol: „Kremnické podanie hovorí, že umným pôvodcom nápisov bol Križko, kresličom (písma) Klemens a rytcom (obuvník) Moravčík."[4] — Jazykoveda, história a epigrafia zaujali k velestúrskemu epigrafu rozhodne odmietavé stanovisko, pokladajúc ho za falzum. To treba zopakovať. Falzum je v rozpore s vedou i úprimným vlastenectvom.

5. apríla č. 1, Ružomberok

LITERATÚRA

GREGOR, F.: Niekoľko poznámok o slove „Veleždúr". In: Annales Universitatis Scienciarum Budapestinensis. Sectio linguistica I. Budapest 1970, s. 69—72.

KRIŽKO, P. (Trihranský): Starobylé nápisy. Sokol. I, 1862, č. 11, s. 382—383. — Tamže aj s. 416.

KRIŽKO, P.: Starobylé nápisy na Kremnickom pohorí. In: Letopis Matice slovenskej V, zv. 2, 1868, s. 75—96.

LEHOTSKÁ, D.: Život a dielo Pavla Križku 1841—1902. In: Pavel Križko: Z dejín banských miest na Slovensku. Bratislava. Vydavateľstvo SAV 1964, s. 9—79.

MATUNÁK, M.: Z dejín slobodného a hlavného banského mesta Kremnice. Kremnica-Vrútky. Vydalo mesto Kremnica 1928.

SKUTIL, J.: Nálezy domnělých památek z doby předhistorické a časně historické z ČSR. In: Sborník na počesť Jozefa Škultétyho. Martin. Matica slovenská 1933, s. 401—431.

ŠAFÁRIK, P. J.: Slovanské starožitnosti. Praha 1837.

UHLÁR, V.: O Velestúre v Kremnických vrchoch. Krásy Slovenska, *54*, 1987, č. 11, s. 18—21 (s reprodukciami „rúnových" nápisov).

Vlastivedný slovník obci na Slovensku. Bratislava, Encyklopedický ústav SAV 1977—1978. 3 zv.

[3] Križko, propagujúc znenie *Velestúr* (podľa *tur* sa dlho písalo *Velestur*), argumentoval, že ide o správnu podobu názvu tohto vrchu, na ktorom vraj bývalo obetisko našich pohanských predkov pre boha *Velesa* a *Tura*. Na zosmiešnenie tých, ktorí zastávali domáce podoby *Vereždúr, Veleštúr* v besednici *Druhý výlet na Velestúr* (Pešťbudínske vedomosti, roč. *8*, č. 71 zo 4. 9. 1868, s. 2—3) napísal: ... toto meno vraj „tá skalina dostala, bo na nej pil sám Bendegúc, a to vraj z kapitálneho verešdura." — Bendegúz bol podľa zámerne šírených novouhorských povestí otcom hunského kráľa Atilu a vraj prapradedom Maďarov. Osobné meno *Bendegúz* Slováci používali ironicky, porov. satirický román proti maďarománii slovenských zemanov, dokonca z Turca, od Jána Chalupku *Bendeguz, Gyula Kolompos a Pišta Kurtajorint, Donquijotiáda podľa najnovšej módy* (pôv. po nemecky v Lipsku r. 1841).

[4] Historička D. Lehotská (1964), vnučka P. Križka, v hodnotení záslužného diela tohto autora, otázku nápisu na Velestúre ani nespomenula.

ROZLIČNOSTI

Skloňovanie anglického priezviska Rayleigh

Študenti elektrotechniky z Bratislavy sa na nás obrátili z otázkou, ako sa tvorí privlastňovacie prídavné meno od priezviska známeho anglického fyzika, ktoré má podobu *Rayleigh* [vysl. *rejli*]. Píšu nám, že v názve zákona a rovnice sa vo výslovnosti (na prednáškach) uplatňuje genitívna podoba tohto priezviska *[rejliho]*, napr. *[rejliho] rovnica, [rejliho-džínsov] zákon,* ale v študijných skriptách a v odbornej literatúre sa uvádza privlastňovacie prídavné meno *Rayleighov: Rayleighova rovnica, Rayleighov-Jeansov zákon,* čo by podľa nich vo výslovnosti vlastne malo znieť ako *[rejliov]: [rejliova] rovnica, [rejliov-džínsov] zákon.* Podoba privlastňovacieho prídavného mena *Rayleighov* sa uvádza v termínoch *Rayleighov-Jeansov vzťah, Rayleighov-Jeansov zákon* aj v publikácii *Fyzika* od J. Krempaského (Bratislava, Alfa 1982, s. 340). Pisatelia sa pozastavujú nad týmto stavom a hovoria o rozpore medzi písaním spojenia *Rayleighov zákon* a jeho výslovnosťou v podobe *[reiliho] zákon.*

Ak je stav naozaj taký, ako uvádzajú študenti, ide skôr o chybu pri ohýbaní cudzieho mena, resp. o nedodržiavanie zákonitosti pri tvorení privlastňovacieho prídavného mena z uvedeného priezviska a o nedodržiavanie náležitej výslovnosti. Je neprijateľné, že by sa meno *Rayleigh* v napísanom texte skloňovalo podľa vzoru *chlap* (gen. *Rayleigha,* dat. *Rayleighovi,* akuz. *Rayleigha,* lok. *Rayleighovi,* inštr. *Rayleighom),* no pri výslovnosti by sa spravovalo podľa mien typu *Škultéty* (vzor *kuli*), t. j. že by priberalo zámenné koncovky: gen. *[rejliho],* dat. *[rejlimu],* akuz. *[rejliho],* lok. *[rejlim],* inštr. *[rejlim].* Rovnako je neprijateľné, že by sa privlastňovacie prídavné meno s písanou podobou *Rayleighov (zákon)* vo výslovnosti realizovalo ako priezvisko v genitíve so zámennými koncovkami: *[rejliho] zákon.*

Problém je v tom, ako treba skloňovať cudzie priezviská zakončené na spoluhlásku, resp. skupinu spoluhlások, ak sa táto spoluhláska, resp. skupina spoluhlások nevyslovuje, a ako tieto tvary vyslovovať. To je aj prípad mena *Rayleigh [rejli].* V slovenských gramatikách sa spomínajú iba francúzske priezviská tohto typu. Napr. Morfológia slovenského jazyka (Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1966, s. 126) a Pravidlá slovenského pravopisu (11. vyd. Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1971, s. 67) uvádzajú, že francúzske priezviská zakončené na spoluhlásku (či sa koncová spoluhláska vyslovuje alebo nie) sa skloňujú podľa vzoru *chlap,* napr. *Bourget — Bourgeta, Maurois — Mauroisa, Rabelais — Rabelaisa.* Pravda, nič sa nepíše o výslovnosti sklo-

ňovaných tvarov. Predpokladá sa všeobecná znalosť výslovnosti s koncovou spoluhláskou *[buržeta, moroaza, rabléza]*.

Pri uvedených francúzskych priezviskách sa podobným spôsobom vo výslovnosti správajú aj privlastňovacie prídavné mená: *Bourgetov [buržetov], Mauroisov [moroazov], Rabelaisov [rablézov]*.

Uvedenú poučku týkajúcu sa skloňovania francúzskych priezvisk zakončených na spoluhlásku, ktorá sa nevyslovuje, treba aplikovať aj na anglické priezviská typu *Rayleigh*. Skloňujú sa teda podľa vzoru *chlap* a aj privlastňovacie prídavné meno sa tvorí pravidelne: k základnému tvaru sa pripínajú prípony *-ov, -ova, -ovo*. Prax potvrdzuje, že sa tieto tvary v napísaných textoch aj takto tvoria, napr. *Pre niektoré súčiastky v automobilizme a v letectve možno zaťažovacie spektrum nahradiť Gaussovým, Rayleighovým alebo binomickým distribučným zákonom* (A. Puškár: Mikroplastickosť a porušenie kovových materiálov. Bratislava, Veda 1986, s. 263). Privlastňovacie prídavné meno *Rayleighov* sa uvádza aj v Encyklopédii astronómie (Bratislava, Obzor 1987, s. 466).

Napokon treba odpovedať na centrálny problém pri ohýbaní priezvisk typu *Rayleigh*, t. j. ako treba skloňované tvary vyslovovať. Aj tu treba uplatniť prax týkajúcu sa francúzskych priezvisk, t. j. pri ohýbaných tvaroch vo výslovnosti koncovú skupinu spoluhlások (resp. jednu spoluhlásku) vyslovovať: gen. *Rayleigha [rejliga]*, dat. *Rayleighovi [rejligovi]* atď. Takáto výslovnosť sa uplatňuje aj pri tvare privlastňovacieho prídavného mena *Rayleighov [rejligov]* v spojeniach *Rayleighov [rejligov] zákon, Rayleighova [rejligova] atmosféra, Rayleighova [rejligova] rovnica*. Tento postup podporuje skloňovanie anglických priezvisk s podobným zakončením, napr. ohýbanie priezviska anglického fyzika Haygha, a tvorenie príslušných privlastňovacích prídavných mien: *Pri teplote miestnosti alebo pri nízkej teplote sa vyjadruje medza únavy v závislosti od veľkosti stredného napätia v Hayghovom diagrame* (Puškár, c. d., s. 268). V tomto prípade sa, pravda, prvá z koncových spoluhlások vyslovuje aj v základnom nominatívnom tvare: *Haygh*, [heig].

Problémy z praxe pri ohýbaní anglických priezvisk zakončených na spoluhlásku, ktorá sa nevyslovuje (typ *Rayleigh*), ukazujú, že v budúcich gramatikách bude treba venovať osobitnú pozornosť ich skloňovaniu.

Mária Pisárčiková

Úskalie odbornosti

V poviedke *Muscinae* sa autorka E. Farkašová (Slovenské pohľady 1987, č. 12) pokúsila podfarbiť situáciu, v ktorej hrdinka v zúfalstve naháňa neodbytné muchy v svojej pracovni, využitím odborných mien múch. Treba však hneď povedať, že s týmito menami narába dosť neodborne.

Predovšetkým uvádza dva druhy múch pod nesprávnym menom *bodalka:* ide o *bodalku stajňovú* a *bodalku tse-tse.* V slovenskej nomenklatúre hmyzu, ako sa autorka mohla poučiť nazretím do publikácie O. Ferianca *Slovenské mená hmyzu* (Bratislava 1975), majú tieto druhy priliehavejšie meno v podobe *bodavka.* Také isté mená mohla nájsť v Encyklopédii Slovenska, ibaže sa tu *Stomoryx calcitrans* uvádza v podobe *bodavka chlievová,* ktorú O. Ferianc uvádza ako synonymné meno.

Ešte horšie je to s menami vyšších útvarov či taxónov. Predovšetkým: u Ferianca sa nikde neuvádza zakončenie *-inae.* Pre názvy čeľadí sa využíva v latinčine zakončenie *-idae* a v slovenčine *-ovité,* teda *Muscidae — muchovité.* Menom *muchy* sa označuje podrad *Brachycera.* Aj E. Farkašová uvádza toto meno, ale s tlačovou chybou *Bachycera* namiesto *Brachycera* a prekladá ho doslovne ako *krátkorohé.* A to, čo sa u Ferianca označuje ako *rad Diptera,* označuje autorka ako *podčeľaď.*

Je tu teda dosť zmätku v niektorých menách. Možno ho síce do istej miery ospravedlniť tým, že aj v zoologickej nomenklatúre je dosť zmien v menách rodov, druhov, ako aj vyšších taxónov. Ale aj tak by sa autorka, keď už siahne po odborných menách, mala oprieť o slovenské príručky, nie o Příruční slovník naučný, kde sa pod heslom *mouchy* skutočne uvádza latinská podoba *Muscinae* a vymedzuje sa ako *podčeľaď radu* (nie *podčeľade!) Diptera.*

Ján Horecký

Nové slová s predponou tele-

V týždenníku Televízia sme sa stretli s názvami *Telexport* a *Telefórum* v takomto kontexte: *Prostredníctvom Telexportu vyváža ČST svoje programy do zahraničia v rámci výmeny, predaja a programovej pomoci a na ukážku* (Televízia, 1986, č. 28, s. 7). — *Ide o Telefórum — ponuku socialistických štátov televíznym organizáciám v kapitalistických krajinách* (Televízia, 1986, č. 41, s. 7). V časopise Televízia sú aj pravidelné rubriky *Telemagazín, Telekaleidoskop* a *Teleservis.* Predpona *tele-* sa uplatňuje aj v názvoch rozličných televíznych re-

lácií. Napr. cieľom relácie *Telemost* je vytvoriť most, cez ktorý sa prostredníctvom televízie porozprávajú ľudia vzdialení na tisícky kilometrov od seba. Na reláciu *Telemost* upozorňuje aj časopis Televízia (1986, č. 27, s. 14, 15): *Telemost. Spoločný zábavno-publicistický program Ukrajinskej televízie Kyjev a ČST v SSR Bratislava. — ... zameranie programovaného Telemostu Kyjev — Bratislava.* Relácia *Telešport* je pravidelná športová relácia, *Telehra* je súťažný cyklus, *Televarieté* je hudobno-zábavná relácia, *Telezoo* je prírodopisná relácia, *Telegramiáda* je relácia s populárnymi pesničkami, ktorá je spojená s televíznou autogramiádou.

V názvoch *Telexport* (zo slovotvorného hľadiska je náležitá podoba *Teleexport*, lebo sa tu spája predpona *tele-* s podstatným menom *export*), *Telefórum, Telemost, Telešport, Telehra, Televarieté, Telezoo, Telegramiáda* (malo by byť vlastne *Teleautogramiáda*, lebo sa tu spája predpona *tele-* s podstatným menom *autogramiáda*, no ako názov relácie možno pripustiť aj uvedenú podobu), *Telemagazín, Telekaleidoskop* a *Teleservis* predpona *tele-* reprezentuje prídavné meno *televízny* zo spojení *televízny export, televízne fórum, televízny most, televízny šport, televízna hra, televízne varieté, televízne zoo, televízna autogramiáda, televízny magazín, televízny kaleidoskop, televízny servis.*

O viacvýznamovosti predpôn *auto-, eko-* a *disko-* písal J. Horecký (porov. O nových slovách ekofilm a ekoaktuality. Kultúra slova, *15*, 1981, s. 359—360; Nové slová s predponou disko-. Kultúra slova. *16*, 1982, s. 217—218). Poukázal na to, že predpona *auto-* znamená 1. sám od seba činný, samočinný, napr. *automat*, ale 2. vyjadruje aj vzťah k autu, napr. *autosúčiastky;* predpona *foto-* 1. vyjadruje vzťah k svetlu, napr. *fotobunka* a 2. vzťah k fotografii, napr. *fotopotreby;* predpona *eko-* vyjadruje 1. vzťah k životnému prostrediu, napr. *ekotyp* a 2. vzťah k ekológii, napr. *ekofilm*, hoci v konečnom dôsledku aj tu ide o vzťah k životnému prostrediu, lebo *ekológia* je práve vedná disciplína zaoberajúca sa životným prostredím; predponou *disko-* sa 1. vyjadruje priamy vzťah k diskotéke, napr. *diskotanec*, ale aj 2. štýlové zaradenie, napr. *diskoreči.*

Predpona *tele-* má starší význam „prvá časť zložených slov s významom diaľka, ďaleko" (porov. M. Ivanová-Šalingová — Z. Maníková: Slovník cudzích slov A/Z. Bratislava, SPN 1979, s. 868), ale aj novší význam „prvá časť slov vyjadrujúcich vzťah k televízii", hoci vlastne aj tu ide o vzťah k zloženým slovám s významom „diaľka, ďaleko", lebo televízia je prenos obrazu na diaľku. Tento novší význam sa uplatnil predovšetkým v názvoch televíznych inštitúcií, relácií a rubrík, teda vo vlastných menách.

V tlači sme sa stretli aj s tendenciou apelativizovať pomenovanie

telemost a písať ho s malým začiatočným písmenom: *Predstavitelia sovietskych a amerických najvyšších zákonodarných orgánov sa dohodli na realizácii niekoľkých televíznych diskusií prostredníctvom televíznych družíc. V telemostoch pod spoločným názvom Za nové myslenie v kozmickom veku sa bude diskutovať najmä o otázkach ekológie, ľudských práv, medzinárodnej bezpečnosti a regionálnych konfliktoch* (Roľnícke noviny, 22. 12. 1986, s. 2).

Rozoberané slová s predponou *tele-* sú v súčasnosti frekventované, a preto sa domnievame, že je možnosť rozšíriť ich používanie a pomenúvať nimi nielen konkrétne programy, rubriky a akcie, ale aj televízne podujatia istého typu. Ak pomenúvajú jedinečnú televíznu reláciu, rubriku a pod., zostávajú vlastnými menami, ale ak sa nimi pomenúva už istý druh relácie alebo akcie, stávajú sa všeobecnými podstatnými menami a píšu sa s malými začiatočnými písmenami.

Nové slová *telefórum, telemagazín, telekaleidoskop, teleservis, telemost, telešport, telehra, televarieté, telezoo* a *telegramiáda* nie sú zatiaľ zachytené v jazykových príručkách a slovníkoch, lebo sú to neologizmy a patria do najsúčasnejšej slovnej zásoby spisovnej slovenčiny.

Pavol Odaloš

SPRÁVY A POSUDKY

Frazeologické normy — tvrdý oriešok

(BĄBA, S.: Twardy orzech do zgryzienia, czyli O poprawności frazeologicznej. Poznań, Wydawnictwo Poznańskie 1986. 106 s.)

Bežná jazyková prax, otázky čitateľov novín a poslucháčov rozhlasu, ako aj ťažkosti s hodnotením mnohých uplatnení frazém v reči ukazujú, že v oblasti posudzovania frazeológie, jej primeraného alebo neprimeraného, správneho alebo nesprávneho, vhodného alebo nevhodného využívania je ešte stále veľa nejasností. V takejto situácii treba privítať každú prácu, ktorá sa usiluje vniesť do tejto otázky nové svetlo, ktorá dáva podnety na zdokonalenie tejto časti jazykového vyjadrovania. Takouto prácou je aj neveľká popularizačná knižka poľského frazeológa S. Bąbu. Jeho rozbory aktualizačných uplatnení frazeológie v súčasnej poľštine platia v mnohom aj pre našu prax s využívaním frazeológie v reči, ponúkajú však aj všeobecnejšie zásady tejto praxe, a tak v nasledujúcich riadkoch upozorníme aspoň na niektoré dôležitejšie myšlienky z tejto podnetnej knihy.

Bąbova kniha má dve časti. Prvá prináša aj napriek tomu, že ide o vedecko-popularizačnú prácu, doteraz najsystematickejšiu koncepciu výkladu

frazeologickej normy a vôbec otázok správnosti a štylistických charakteristík frazém, druhá časť je aplikáciou uvedených postulátov na rozličné druhy inovačných zásahov do frazeológie.

Prvú podkapitolu teoretickej časti práce tvorí celkom jednoduchý výklad základných pojmov celej frazeológie. Autor sa tu obmedzil naozaj iba na inventár najpotrebnejších pojmov a termínov, jednotky frazeológie nazýva nediferencovane iba zvratmi alebo frazeologickými zvratmi. Predsa však aj v tejto časti treba vyzdvihnúť aspoň tieto skutočnosti: *1.* Kým u nás (aj inde) sa hovorí o istých frazémach ako o idiómoch až v dvojakom zmysle (tzv. vnútrojazyková a medzijazyková idiomatickosť), S. Bąba rozlišuje idióm alebo idiomatický zvrat ako pomenovanie sémanticky neregulárnej jednotky (čiže náš vnútrojazykový idióm) a idiomatizmus ako názov jednotky, ktorá sa nedá doslovne preložiť do iných jazykov (teda prípady tzv. medzijazykovej idiomatickosti — s. 9). Takéto rozlišovanie sa ukazuje ako vhodný postup pri rozvíjaní danej časti frazeologického pojmoslovia. *2.* Pri vymedzovaní miesta frazeológie v jazyku, ako aj pri určovaní jej funkcií autor vyzdvihuje jednak to, že frazémy nie sú vo svojej podstate nikdy prvotnými názvami vecí, vlastností, dejov alebo iných skutočností (aj u nás autor prác o českej frazeológii F. Čermák zhodne vyzdvihuje myšlienku, že iba tzv. pseudoidiómy, teda okrajové prípady majú svoju prvotnú funkciu pomenovaciu), že sú takmer vždy až druhotným, a to expresívnym a obrazným pomenovaním, jednak to, že frazémy vždy v reči umocňujú jej expresívnosť a obraznosť, a tak jej dávajú istú jazykovú svojskosť.

V druhej podkapitole *(Norma frazeologiczna i jej struktura)* na úvod autor vymedzuje frazeologickú normu jednak ako súbor frazém, ktoré všeobecne prijíma (poľské) jazykové spoločenstvo, jednak ako súhrn pravidiel určujúcich spôsob ich realizácie v textoch (s. 13). Podľa kritéria stability rozlišuje autor medzi normatívnymi frazémami stabilné, zastarávajúce a expanzívne. Prvé svedčia o stabilnosti frazeologickej normy, druhé o jej konzervatívnosti a tretie o jej elastickosti. V ďalších častiach tohto výkladu autor sleduje variantné a nevariantné frazémy. Konštatuje, že už pri tomto kroku sa v jazykovej praxi často robí chyba: nevariantné, teda celkom petrifikované jednotky sa v reči obmieňajú podobne ako variantné, a tým sa narúša špecifika ich ustáleného výrazu. Veľa miesta venuje autor charakteristike variantnosti frazém. Jeho výklady rozvíjajú doterajšiu bežnú interpretáciu variantnosti najmä v dialektickom videní procesu vznikania a zániku variantnosti (s. 17). Osobitne sa sústredil predovšetkým na frazémy s otvorenou štruktúrou doplňajúce sa konkrétnymi slovami z kontextu podľa ustálených voľných pozícií, ktoré daná frazéma obsahuje (sú to tzv. alternantné zložky). Autor tu vyslovuje až štyri pravidlá, ktoré rozhodujú o správnom alebo nesprávnom spájaní frazémy s kontextom (s. 19). Zároveň pritom vyzdvihuje tézu, že iba dôkladné poznanie normy umožňuje aj jej zmeny, jej primerané funkčné narušanie.

Ďalším krokom vo výklade je rozbor inovácií, ktorými autor rozumie všetky druhy a spôsoby narúšania frazoelogickej normy. Rámcovo ich rozdeľuje na tzv. doplňacie inovácie (ide najmä o kalky a výpožičky z oblastí nespisovnej frazeológie), modifikačné (tie sa samy rozdeľujú podľa viacerých

kritérií na niekoľko podtypov) a tzv. rozširovacie (pri nich sa mení spájateľnosť frazémy s kontextom). Po rozbore všetkých uvedených druhov inovácie nasleduje kľúčová časť celej práce, a to podkapitola *Inovácia a frazeologická chyba* (s. 31 n.). Autor tu vychádza z rozlišovania zámerného a spontánneho (nevedomého) narúšania normy. V druhom prípade, keď je inovácia nefunkčná, ide podľa neho vždy o chybu. Rozlišuje pritom vnútrofrazeologické a mimofrazeologické chyby pri využívaní frazém. V prvom prípade ide o nefunkčné doplňacie a modifikačné inovácie (chyba sa robí pri samej frazéme, resp. pri pochopení jej významu, v nezachovaní jej ustálenej formy), v druhom zasa o nefunkčné rozširovacie inovácie.

Logickým vyústením celého výkladu je rozbor zásad správneho uplatňovania frazeológie. Na pozadí širších kritérií spisovnosti v jazyku všeobecne vymedzuje autor päť zásad správneho využívania frazém. Bude azda užitočné, ak ich tu pripomenieme. Sú to tieto pravidlá: *1.* zásada stabilnosti sémantickej štruktúry frazémy, *2.* zásada stabilnosti formálnej štruktúry frazémy, *3.* zásada stabilného lexikálneho kontextu frazémy, *4.* zásada sémantického a štylistického zladenia frazémy s lexikálnym základom výpovede, v ktorej sa frazéma uplatňuje, *5.* zásada miery a nasýtenosti výpovede a textu frazeológiou (s. 43 n.). Základnou smernicou pri dodržiavaní týchto zásad je pritom myšlienka, aby formálnymi alebo inými zásahmi frazéma nestrácala svoju obraznosť, osobitnosť svojho významu, aby vhodne zapadala do charakteru vety aj textu. Ani hromadenie frazém v tom istom texte autor nepokladá za prejav vyspelej jazykovej kultúry. Nadväzujúc v tomto bode na S. Skorupku, vyslovuje myšlienku, že preexponované uplatňovanie frazeológie robí text a štýl ťažkým a hyperbolickým (s. 41 — podobne sa u nás vyslovuje o týchto otázkach najmä E. Smiešková).

Druhú časť posudzovanej práce tvoria rozbory a hodnotenia inovácií (v našej terminológii by sme povedali aktualizácií) 31 frekventovaných frazém. Sú to prípady, ktoré reprezentujú všetky spomínané druhy inovovania frazém v súčasnej poľštine. Hoci ide o rozbor inovácií frazém práve v tomto jazyku, viaceré konkrétne časti výkladu sa dotýkajú frazém známych aj v našom jazyku, ba aj podobných druhov ich obmieňania. Takto sa druhá časť rozoberanej knihy stáva celkom konkrétnym, inde zasa aspoň vzorovým a veľmi inštruktívnym návodom na posudzovanie podobných, resp. aj tých istých otázok využívania frazeológie v našom jazyku. Presvedčivá a zreteľná charakteristika rozoberaných odchýlok ukazuje, že všeobecné východiská celej práce sú produktívnym krokom v rozvíjaní doterajšej teórie frazeologickej normy a zároveň vhodnou oporou pre túto oblasť jazykovej praxe.

Svoj postoj k frazeologickej norme, resp. k jazykovej norme vo frazeológii autor otvorene hodnotí ako mierne konzervatívny (s. 6). Je proti krajnému konzervativizmu, lebo ten vedie k jednostranným puristickým zásahom, ale na druhej strane nesúhlasí ani s prílišnou benevolenciou pri hodnotení inovačných zásahov do frazeológie. Azda si možno osvojiť jeho zásadu, že pred všeobecným prijatím istej inovácie treba náležite zvážiť všetky súvislosti a dôsledky, ktoré môže mať tento krok pre frazému samu, že tu teda nemožno podliehať prvému dojmu z inovovanej podoby frazémy.

Jozef Mlacek

Užitočná zbierka frazém

(TRUP, L. — ALVARADO, S.: Refranero castellano, catalán, latín, eslovaco, checo. Madrid, Universidad Complutense, Facultad de Filología 1987. 92 s.)

Uvedená publikácia je spracovaná na konfrontačnom základe, lebo k španielskej frazeologickej jednotke (ďalej FJ) sa priraďujú, hoci nie všade, aj katalánske, latinské, slovenské a české paralely. Hoci dielo nesie názov *refranero* (zbierka prísloví), nájdeme v nej nielen *refranes* (príslovia), ale aj *proverbios* (porekadlá) a iné frazeologické útvary, ktoré autori nazývajú *frases hechas* (slovné obraty, úslovia, povrávky) a ktoré sú vydelené osobitne (s. 74—90).

Je prirodzené, že ide len o výber z veľkého bohatstva španielskych frazém (známy je napr. desaťzväzkový *El refranero general español,* Madrid 1874—78; porov. aj *Gran Diccionario de refranes de la Lengua Epañola,* Buenos Aires 1943, ktorého autorom je José María Sbarbi a obsahuje 30 tisíc porekadiel a prísloví; Ramón Caballero: *Diccionario de Modismos de la Lengua Castellana,* Buenos Aires 1947. 1181 s.).

Autori recenzovaného diela však neuvádzajú, podľa akého kritéria urobili výber. Takisto nevieme, podľa čoho určovali tzv. kľúčové (oporné) slovo. Doterajšia lexikografická a frazeologická prax ukazuje, že ide o veľmi háklivú otázku, ktorú autori riešia rôzne (porov. J. Mlacek: Slovenská frazeológia, Bratislava, s. 50—52; Španielsko-ruský frazeologický slovník, Moskva 1985, predhovor). Nám sa ukazuje veľmi výhodné — aspoň pri lexikálnej variantnosti — vychádzať z konštanty, t. j. lexémy, ktorá je stála pri lexikálnej obmene FJ (toto kritérium uplatňujeme pri chystanom francúzsko-slovenskom frazeologickom slovníku, aj keď si uvedomujeme, že sa dá postupovať aj inak — porov. E. Smiešková — É. Simáné Havas: Slovensko-maďarský frazeologický slovník, Bratislava 1980). Teda FJ *hay que aconsejar con la almohada (ráno je múdrejšie ako večer)* by sme uviedli pod heslom *almohada,* a nie pod heslom *aconsejar,* pretože máme takéto podoby tejto frazémy: *aconsejarse/consultar con la almohada; preguntarlo a la almohada* (porov. citovaný Španielsko-ruský frazeologický slovník, s. 35 a iné lexikografické pramene). Autori publikácie, o ktorej píšeme, tieto varianty neuvádzajú.

Variantnosť zahŕňa veľmi závažnú problematiku (porov. J. Mlacek: Variantnosť frazeológie ako lexikografický problém. In: Obsah a forma v slovnej zásobe. Bratislava, Jazykovedný ústav Ľ. Štúra SAV 1984, s. 51—56). Myslíme si, že aj v komentovanej publikácii sa mohlo na to prihliadnuť, a to tak vo východiskovom jazyku (v španielčine), ako aj v cieľových jazykoch. Napr. k citovanej FJ máme v slovenčine takýto ekvivalent: *ráno je/býva múdrejšie ako/než večer* (Slovník slovenského jazyka, III, s. 696; V, s. 38; Česko-slovenský slovník, Bratislava, Veda 1979, s. 138).

Občas sa nám žiada dodať aj synonymný ekvivalent. Napr. za špan. *Quien aceite mesura, las manos se unta* máme v slovenčine nielen *Kto mečom bojuje, mečom zahynie* (s. 1), ale aj *Kto sa dotýka smoly, zamaže sa od nej* (P. A. Záturecký: Slovenské príslovia, porekadlá a úslovia. Bratislava 1974, s. 154), prípadne *Čím kto hreší, tým trestaný býva* (Slovník slovenského jazyka, I, s. 524; Česko-slovenský slovník, s. 690).

Autori publikácie sa pridržali aj Smieškovej *Malého frazeologického slovníka* (Bratislava 1977). Vidno to nielen na využívaní dvoch typov zátvoriek (normálnych a hranatých), ale aj na terminológii. Preto hovoria o *elementos potenciales* (v hranatých zátvorkách), hoci je primeranejšie vravieť o *fakultatívnych členoch* (porov. J. Mlacek: Fakultatívny a potenciálny člen frazeologizmu. Kultúra slova, *12*, 1978, s. 231—236; Slovenská frazeológia, s. 52—56).

Na záver našich poznámok pripomíname, že ide o veľmi užitočnú publikáciu, ktorá zaujme aj romanistov.

Jozef Škultéty

Prvá slovenská encyklopédia astronómie

(Encyklopédia astronómie. Spracoval kolektív autorov. Zostavili A. Hajduk — J. Štohl. Bratislava, Obzor 1987. 760 s.)

Prudký rozvoj astronómie v uplynulých desaťročiach, ktorý sa porovnáva s veľkou kopernikovskou revolúciou a ktorým sa zároveň aj prekonáva kopernikovská svetová sústava (heliocentrická), ako aj živý záujem slovenskej verejnosti o astronómiu viedol sedemčlenný kolektív vedeckých a pedagogických pracovníkov z Astronomického ústavu SAV a z Katedry astronómie, geofyziky a meteorológie Matematicko-fyzikálnej fakulty UK k tomu, že v rokoch 1977—1984 vypracoval prvú slovenskú *Encyklopédiu astronómie* (ďalej EA) v úctyhodnom rozsahu. Je to jedna z našich najrozsiahlejších špeciálnych encyklopédií z istej vednej oblasti. Cieľom encyklopédie je podať súhrnný pohľad na hlavné oblasti a poznatky astronómie a astronomického kozmického výskumu.

Po stručnom *Predslove* nasleduje *Úvod*, v ktorom je najprv časť *Astronómia* (v nej sa hovorí o predmete, metódach a význame tejto vednej disciplíny), potom časť *Z dejín astronómie*, v ktorej sa načrtáva pohľad na začiatky astronómie a jej ďalší vývin až po najmodernejšie astronomické výskumy. Z úvodných častí by sme spomenuli aspoň konštatácie, že súčasný pohľad na vesmír je dôsledne dynamický a že tento pohľad sa radikálne odlišuje od starého, statického pohľadu, ktorý sa všeobecne prijímal až do dvadsiatych rokov nášho storočia (s. 15), že astronómia je jedna z najstarších vied, lebo najstaršie svedectvá o pozorovaniach nebeských telies, ako aj prvé nesporné astronomické poznatky nachádzame u príslušníkov starých kultúrnych národov. Mohli by sme ešte pripomenúť, že rozvoj astronómie je dnes neobyčajne spätý s rozvojom techniky (moderná kozmická technika umožňuje prenikať čoraz hlbšie do vesmíru a korigovať nejednu zaužívanú predstavu).

Výber a rozsah jednotlivých hesiel EA sa autori usilovali zladiť s ich zastúpením v publikáciách Medzinárodnej astronomickej únie a v referatívnych časopisoch s prihliadnutím na predpokladané oblasti záujmu čitateľov. Heslá sú usporiadané abecedne, sú tu pritom aj odkazové heslá, čo prispieva k lepšej orientácii v publikácii. Heslá sú spracované úsporne s využitím súčasných lexikografických postupov. Niektoré heslá sú spracované azda až príliš stroč-

ne, napr. heslá *big bang, vesmír* a iné, ktoré z hľadiska súčasnej astronómie možno pokladať za kľúčové.

V EA je viacero druhov hesiel: vecné heslá (ktorými sa zachytávajú jednotlivé pojmy a predstavy z astronómie), osobné heslá (o postavách z astronomického výskumu), ďalej heslá, v ktorých sa zachytávajú názvy jednotlivých objektov vo vesmíre alebo na ich povrchu, heslá o astronomických pracoviskách (ústavoch, observatóriách a pod.), o astronomických časopisoch a iných publikáciách. K heslám sú pripojené fotografie, grafy, náčrtky a pod., čo prispieva k zvýšeniu informačnej sily hesiel a celkovej grafickej príťažlivosti heslovej časti. Po heslovej časti nasleduje ešte *Tabuľková príloha, Použitá literatúra* a *Menný register.*

Pri vecných heslách sa autori pridržali terminologických súpisov vypracovaných terminologickou komisiou Slovenskej astronomickej spoločnosti pri SAV a uverejňovaných aj v časopise Kultúra slova od r. 1979 pod názvom *Základné názvy z astronómie.* Na práci tejto komisie (rovnako ako na práci iných odborných terminologických komisií) sa zúčastňuje aj pracovník Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV ako odborný jazykový poradca. Encyklopédia astronómie nesporne prispeje k používaniu správnej astronomickej terminológie v radoch odborníkov aj v širšej neodbornej verejnosti, ktorá sa živo zaujíma o výsledky výskumu vesmíru. Je len prirodzené, že pri niektorých termínoch môžu byť alebo sú isté problémy alebo sa môžu klásť otázky. EA uvádza napr. heslo a termín *priestoročas* (štvorrozmerný priestor, v ktorom sú tri obyčajné priestorové súradnice a štvrtým rozmerom je čas). Ale napr v najnovšom Krátkom slovníku slovenského jazyka (ďalej KSSJ) je výraz *časopriestor* s opačným poradím častí zloženiny a s výkladom „súhrnný pojem pre čas a priestor". Termín *priestoročas* je zrejme vecne správnejší, lebo sa ním rozumie priestor s istými súradnicami, pričom sú to zväčša priestorové súradnice. Ale so zreteľom na to, že sa doteraz bežne používal termín *časopriestor,* mal sa v EA spomenúť aj tento termín s odkazom na termín *priestoročas,* pričom by sa v hesle *priestoročas* mohlo stručne uviesť, že termín *časopriestor* je starší alebo menej vhodný a pod.

Niekedy sa v rámci hesla uvádza na prvom mieste domáci termín a cudzí ekvivalent a zároveň sa upozorňuje na starší výraz, napr. *zvieratník, zodiak,* pôv. *zverokruh* (okrem toho *zodiak* a *zverokruh* s odkazom na *zvieratník).* Termíny sa uvádzajú v zhode s platnou kodifikáciou spisovnej slovenčiny. Približne v rovnakom čase, ako vyšla EA, vyšiel KSSJ, ktorý v istých prípadoch prináša zmeny v pravopisnej alebo zvukovej podobe slov. Do vyjdenia tohto slovníka sa k slovám typu *atmosféra* (so slovom *sféra* v druhej časti slova) používali prídavné mená s krátkym *e,* napr. *atmosferický, biosferický, ionosferický, litosferický, magnetosferický, stratosferický, troposferický* (ale *sféra — sférický, asférický).* Podľa tejto kodifikácie sa v EA uvádzajú napr. heslá *atmosferická absorpcia, atmosferické hviezdy* s podobou *atmosferický.* Škoda, že v EA sa už nemohla uviesť nová podoba *atmosférický,* ktorá je v KSSJ.

EA prináša veľké množstvo názvov kozmických objektov, kozmonymá. Pred vydaním EA boli niektoré takéto názvy štandardizované v publikácii *Zoznam vžitých slovenských názvov mimozemských objektov,* ktorý spracovala M. Hajčíková za odbornej spolupráce J. Štohla. Názvy v EA sa niekedy odchyľujú

od názvov uvedených v tomto zozname, sú však v zhode so *Základnými názvami z astronómie* publikovanými v Kultúre slova. Napr. v Zozname vžitých slovenských názvov sa uvádzajú názvy *Veľký a Malý Magalhãesov mrak*, v EA je názov *Magellanove mraky*, v ktorom je prídavné meno odvodené od latinskej podoby mena tohto známeho moreplavca.

Nielen v odbornej, ale aj v širokej neodbornej verejnosti je dobre známa kométa pomenovaná na počesť anglického astronóma s menom E. Halley. Na jej označenie sa bežne používa podoba *Halleyho kométa* (koncové *-ey* je vo výslovnosti *i*, a preto je *Halleyho kométa* s tvarom gen. sg. na privlastnenie, ako je napr. *Verdihoária*). Niekedy sa však najmä v astronomických kruhoch používa podoba *Halleyova kométa*, v ktorej je privlastňovacie prídavné meno *Halleyova* gramaticky nesprávne. V EA sa uvádza názov *kométa Halley*. Toto riešenie je možné, a predsa je to riešenie dosť umelé, predstavujúce podľa našej mienky skôr východisko z núdze. To nakoniec viedlo k tomu, že sa takýmto spôsobom uvádzajú názvy komét aj v tých prípadoch, kde gramatické problémy s tvarom prídavného mena odvodeného od priezviska nie sú, napr. *kométa Encke, kométa Lexell, kométa Kohoutek* atď. (v Zozname vžitých slovenských názvov mimozemských objektov sa názvy komét dôsledne uvádzajú v podobe *Enckeho kométa, Kohoutkova kométa*). V heslách o jednotlivých kométach sa niekedy uvádza, že sú pomenované podľa objaviteľa (napr. *kométa Kohoutek*) alebo podľa mena osoby, ktorá objekt presnejšie opísala (*kométa Encke, kométa Halley*), niekedy však takýto výklad chýba (napr. *kométa Cruis, kométa Donati*). V hesle *kométa Flaugergues* sa nehovorí, prečo má takýto názov, spomína sa iba, že *je známa ako „napoleonská"* (úvodzovky sú v EA), čitateľ sa však nedozvie, prečo je známa pod takýmto názvom. Poznamenávame ešte, že EA sa síce vyhla názvu *Halleyho kométa*, ale inak sa nemohla vyhnúť používaniu tvarov gen. sg. od priezvisk na *-ey*, ktoré sa používajú aj na privlastňovanie. Napr. v hesle *Centro Astronómico Hispáno-Alemán* sa spomínajú *reflektory Ritcheyho-Chrétiennovho typu* s tvarom *Ritcheyho* od mena *Ritchey*, ktoré je rovnako zakončené ako meno *Halley*.

Pri uvádzaní názvov komét sa niekedy vyskytne prípad, ktorý menej informovaný čitateľ môže chápať chybne. Pri názve *kométa Biela* by sa takémuto čitateľovi mohlo zdať, že tu azda ide o príd. meno *Biela* (tvar žen. rodu príd. mena *biely*). Z výkladu sa však čitateľ dozvie, že kométa je pomenované po V. Bielovi.

Zmienime sa ešte o názvoch *Galaxia* a *Mliečna cesta*, ktoré sa tiež nepoužívajú v astronomickej literatúre jednotne. Na označenie galaxie, do ktorej patrí aj naše Slnko (a naša Zem ako jeho obežnica), sa používa názov *Galaxia* (písaný s veľkým začiatočným písmenom) a niekedy domáci názov (preklad, kalk) *Mliečna cesta* (napr. v publikácii A. Hajduka — J. Štohla *K horizontu vesmíru*, Bratislava 1974, v publikácii J. Štohla *Zo života hviezd*, Bratislava 1976, aj v *Základných názvoch z astronómie* publikovaných v Kultúre slova). V EA podobne ako v inej astronomickej literatúre sa tieto názvy rozlišujú. *Galaxia* (s veľkým *G*) je naša hviezdna sústava, názov *Mliečna cesta* v rovnakej platnosti ako názov *Galaxia* predstavuje podľa EA starší názov; inak *Mliečna cesta* je podľa EA nejasne svietiaci pás nepravidelného tvaru, prechádzajúci oblohou po najväčšej kružnici so sklonom 62° k sveto-

vému rovníku. Podľa toho Galaxia predstavuje sústavu hviezd, Mliečna cesta svetelný efekt, pričom Galaxia je väčšia ako Mliečna cesta. Pritom názov *Mliečna cesta* predstavuje iba preklad názvu *Galaxia,* resp. *galaxia (galaxia* je v gréčtine *mliečna cesta).*

Pri názvoch inštitúcií, vedeckých ústavov, programov, spoločností a pod. sa uvádza plný názov a po pomlčke vo výkladovej časti jeho preklad, tento preklad sa však neuvádza ako vlastné meno (nepíše sa s veľkým začiatočným písmenom), napr. *Central Bureau of the International Polar Motion Service — ústredie pre medzinárodnú službu pohybu pólu.* Inokedy sa iba voľne hovorí, čo predstavuje istá inštitúcia, observatórium a pod., napr. *Royal Greenwich Observatory — angl. národné observatórium umiestnené na zámku Hestmonceux pri Hailahame v Sussexe, pôvodne založené r. 1675 v Greenwichi pri Londýne.* Niekedy sa však preklad uvádza ako vlastné meno: *Royal Astronomical Society, RAS — Kráľovská astron. spoločnosť* (vhodnejšie by bolo uviesť príd. meno *astronomická* v plnom znení). Ak sa popri oficiálnom názve uvádza aj skratka, ako je to v tomto prípade, spracovanie hesiel tiež nebýva rovnaké. Niekedy sa uvádza heslo s plným názvom a skratkou a potom nasleduje výklad, pričom sa zároveň uvádza samostatne aj skratka s odkazom na heslo s plným názvom. Inokedy sa však v hesle uvádza plný názov s odkazom na skratku a výklad sa podáva v hesle so skratkou, napr. v hesle *Communication with Extraterrestrial Intelligence* sa odkazuje na skratku *CETI,* ktorá je samostatným heslom, a za ňou sa uvádza príslušný plný názov, za ním v zátvorke je preklad plného názvu (to je vlastne ďalší spôsob uvádzania prekladov cudzích názvov) a potom po pomlčke je výklad. Nazdávame sa, že vo všetkých prípadoch, v ktorých sa uvádzajú ako osobitné heslá cudzie názvy a prípadne ich skratky, malo sa postupovať jednotne tak, že v plnom názve sa mala uviesť skratka a za ňou v zátvorkách oficiálny preklad názvu v plnom znení (bez skracovania slov) s veľkým začiatočným písmenom, okrem toho skratka samostatne s odkazom na celý názov, napr. *Communication with Extraterrestrial Intelligence, CETI (Spojenie s mimozemskými civilizáciami) — pôv. názov organizácie pôsobiacej pri IAF;* okrem toho *CETI* ako odkazové heslo.

Orientácii v texte slúžia aj odkazové heslá s názvami miest, kde sú ísté ustanovizne, napr. *Riga* s odkazom na heslo *Radioastronomičeskaja observatorija Akademii nauk Latvijskoj SSR — rádioastrofyz. observatórium AV Lit. SSR na Rieksturaluse v Baldone pri Rige,* alebo napr. heslo *Skalnaté Pleso* s odkazom na heslo *Astronomický ústav SAV.*

V EA sa ako samostatné heslá uvádzajú aj odborné časopisy, zborníky, ročenky a pod. Cudzie názvy (aj české) sa vždy používajú v pôvodnej podobe, neprekladajú sa. V pôvodnom znení sa bežne používajú aj názvy rozličných sond, umelých družíc, raketoplánov a pod., napr. *Explorer, Sputnik, Venera Space Shuttle* atď. V týchto prípadoch EA postupuje správne a jednotne.

Pri transkripcii z azbuky do latinky sa niekedy uplatňuje odchýlka od hlavných zásad prepisu z azbuky do latinky, ktoré sú v Pravidlách slovenského pravopisu. Napr. pravidlá kážu prepisovať *Solovjov* s *jo* (prepisovať *ë* v azbuke po predchádzajúcom mäkkom znaku ako *jo*), v EA je prepis *Soloviov.* Nazdávame sa, že tento prepis je správnejší. Ak sa totiž *e* po mäkkom

znaku prepisuje ako *ie*, napr. *Zinovjev*, nevidíme nijaký dôvod, prečo by sa nemalo prepisovať aj *ë* po tom istom znaku v podobe *io* (podobne ako dvojhláska *ie*). V budúcich Pravidlách slovenského pravopisu by sa v takýchto prípadoch mal uplatniť prepis s *io*, nie *jo*.

Bolo by, pravda, možné hovoriť aj o niektorých ďalších problémoch, ktoré sa vynárajú pri čítaní EA. Na tomto mieste sme sa zamerali iba na niektoré všeobecnejšie otázky spracovania hesiel a na jednotlivé prípady, ktoré sú aktuálne alebo problematické a sú pritom všeobecne známe. Isté nejednotnosti v spracovaní niektorých hesiel nenarúšajú celkovú neobyčajne vysokú úroveň tejto encyklopédie. Od vydania prvej tlačenej knihy s astronomickou tematikou na Slovensku z r. 1578 uplynulo niečo vyše 400 rokov. Dnes veľký autorský kolektív predkladá prvú encyklopédiu astronómie, ktorá z hľadiska spracovania predstavuje vynikajúce dielo.

Ladislav Dvonč

Poznámky o učebnici šachu

(ŠEFC, J.: Moderná učebnica šachu. Bratislava, Šport 1987. 184 s.)

Šachové súboje o najvyššiu métu, ktorou je titul majstra sveta, v dôsledku sústavnej propagácie v športových rubrikách všetkých oznamovacích prostriedkov priťahujú aktívnych šachistov, ale získavajú aj ďalších záujemcov o túto hru predovšetkým medzi mládežou. Do tejto situácie vhodne zapadá vydanie šachovej učebnice; jej cieľom je poskytnúť začínajúcim šachistom dôležité odborné informácie o tejto príťažlivej hre. No celkom zreteľný je aj zámer nenechať hru mladých adeptov šachu v polohe praktického amaterizmu, ale budovať ju na odborných základoch a učiť o nej dôkladne rozmýšľať. Preto sa v učebnici osvetľujú základné šachové pojmy, analyzujú sa elementárne i zložitejšie koncovky, hovorí sa o stratégii hry, o kombináciách atď. Toto všetko dopĺňa krátky abecedný súpis odborných termínov, ktorý môže byť užitočnou pomôckou v osvojovaní oficiálnych šachových termínov.

V príručke, ktorá v istých kapitolách nevyhnutne musí operovať s množstvom často sa opakujúcich panelových formulácií *(výmena 1.Vxe 8, Dxe 8, dvojitý úder 2.Da4, veža je vo väzbe, vynútiť výhru/remízu, postavenie dámy d6 na nekrytom poli* atď.) sa pomerne ťažko hľadá priestor pre výraz, ktorý priťahuje nielen závažnosťou obsahu, ale aj ozvláštňujúcou formou. Ako dôkaz, že sa autor usiloval podávať potrebné informácie aj takouto formou a že sa mu to zväčša darilo, uvedieme aspoň túto ukážku: *Šachová partia znázorňuje vlastne staroveký vojnový bitku. Je to súboj dvoch armád, ktorého konečným cieľom je zničenie nepriateľského vojska, v prvom rade jeho najvyššieho predstaviteľa — kráľa. Slovná definícia tejto finálnej úlohy je pomerne jednoduchá, ale ide o zložitý proces, ktorý podobne ako vo veľkej vojne musíme rozdeliť na viacero čiastkových úloh* (s. 36). — To je pozitívna vlastnosť posudzovaného textu.

Ďalšou kladnou črtou Šefcovej príručky je rešpektovanie ustálenej šachovej

terminológie. Autor nezavádza vlastné termíny; používa len tie, ktoré ustálila komisia pre šachovú terminológiu v slovníkovej príručke *Šachová terminológia* (Bratislava, Vydavateľstvo SAV 1968). V zhode s touto terminológiou spoľahlivo zapája do textu termíny *figúra, figúrka, kameň,* ktoré neraz robia problémy šachistom amatérom, dakedy aj športovým publicistom. Ak autor použije formulácie *treba sa zoznámiť aj s tvarmi figúrok; nie je bezvýznamné, s akými figúrkami hráme* a oproti nim formulácie *krajný rad je vyhradený pre figúry; v tom istom poradí rozostaví figúry čierny* (všetky príklady na s. 10), nejde o variant toho istého termínu, ale o dva samostatné pojmy a termíny zavedené v oficiálnej šachovej terminológii. Komisionálne vypracovanej terminológie sa autor dôsledne pridŕža aj v ostatných prípadoch, napr. pri označovaní základných materiálnych prvkov šachovej hry špecifikujúcimi prívlastkami *jazdcový, strelcový, vežový (pešiak), pešiakové koncovky* ap. Spomíname to preto, lebo prívlastky *jazdcový, strelcový, pešiakový* sa niekedy nahrádzajú síce spisovnými, ale neterminologickými podobami *jazdecký, strelecký, pešiacky.* J. Šefc teda používa šachovú terminológiu presne a disciplinovane. Nič na tom nemení ani fakt, že v osihotených prípadoch si dovoľuje prípustné, a teda „neškodné" skracovanie termínu (napr. pri termíne *partiár* oficiálna šachová terminológia uvádza synonymum *šachová blanketa,* v recenzovanej príručke sa používa jednoslovný termín *blanketa).*

Hoci šachová učebnica v prevažnej miere vyhovuje kritériám jazykovej kultúry, resp. požiadavkám jazykovej správnosti, treba pripomenúť aj niektoré sporné javy a nedostatky. S ohľadom na to, že istý typ predponových slovies sa tvorí z adjektív (porov. *príjemný — spríjemniť/spríjemňovať, chudobný — ochudobniť/ochudobňovať* atď.), treba uvážiť vhodnosť slovesa *spriemerovať (Keď tieto údaje spriemerujeme, dostaneme poradie od ...,* s. 38). Je tu možnosť vychádzať pri utvorení slovesa z adjektíva *priemerný* ako vzťahového adjektíva od substantíva *priemer,* ktoré má aj význam „stredná hodnota niekoľkých údajov" (pozri Krátky slovník slovenského jazyka, s. 350), nielen význam „prostrednosť". Módnejší výraz, ako sám autor kvalifikoval vyjadrenie *systém Benoni* (s. 125; v indexe sa nevhodne uvádza podoba *Benoni systém,* s. 174), sa mal prispôsobiť bežnému typu, t. j. termínom *Botvinnikov systém, Landauov-Rubinsteinov systém* a ostatným, teda mal mať podobu *Benoniho systém.*

Frekventované výrazy *c-stĺpec, d-stĺpec* atď. odporúčame v zhode s úzom v Šachovej terminológii používať v praktickejšej podobe *stĺpec c, stĺpec d.* Namiesto nezvratného slovesa *usilovať (...zatiaľ čo biely usiluje o aktivitu...,* s. 120) požadujeme používať len zvratnú podobu *usilovať sa.* Sloveso *primať (s ideou primať čierneho pešiaka k postupu...,* s. 148) je nielen knižným, ale v súčasnosti aj celkom okrajovým jazykovým prostriedkom, ktorému silno konkurujú slovesá *donútiť, prinútiť.*

Pri redakčnej úprave rukopisu bolo potrebné zachytiť niektoré štylizačné nedostatky spočívajúce v menej vhodnom výbere slov *(Odporúčame ihneď na začiatku dôkladne sa oboznámiť s plochou, na ktorej sa odohrajú všetky dianía, o ktorých bude reč v našej učebnici,* s. 7 — vhodnejšie *...na ktorej sa odohrá všetko, o čom bude reč...),* v nevhodnom slovoslede *(obaja súperi sú v určitom slova zmysle vojvodcovia...,* s. 36 — správ. *...v určitom zmysle slova* alebo len *v určitom zmysle)* ap.

Pri korektúre textu unikli pozornosti niektoré tlačové chyby (napr. vo vete na s. 7 *Osem polí idúcich za sebou v smere kolmom na rady, nazýva sa stĺpec* nepatrí čiarka; podobných prípadov je viac; sloveso *zamerať sa* má v 3. os. sg. tvar *zameria sa,* nie *zamerá sa,* s. 125).

Text *Modernej učebnice šachu* prezrádza, že autor má dobrý prehľad o šachovej literatúre, veľké skúsenosti so šachom ako hrou a že ich vie odovzdať prístupným a kultivovaným spôsobom. V prostredí šachistov môže jeho príručka pôsobiť ako užitočný pomocník jazykovej kultúry a stabilizátor šachovej terminológie.

Ivan Masár

SPYTOVALI STE SA

Treba syntakticky rozoberať frazeologizmy? — V jazykovej poradni Jazykovedného ústavu Ľ. Štúra SAV neraz máme rozhodnúť v jazykovom spore. Odborné jazykovedné stanovisko však často býva také, že neuspokojí ani jednu, ani druhú stranu. Tak je to aj v prípade, ktorému venujeme pozornosť v tomto príspevku.

Odosielateľ listu z Bratislavy nám napísal, že sa žiaci dostali do sporu so súdružkou učiteľkou slovenčiny pri vetnočlenskom hodnotení výrazu *na nohy* vo vete *Nejasná nádej ju rýchlo postavila na nohy.* Väčšina žiakov určila tento výraz ako predmet, kým vyučujúca bola na stanovisku, že tu ide o príslovkové určenie miesta. Odosielateľ listu z logických dôvodov odmieta výklad, že by pri výraze *na nohy* mohlo ísť o príslovkové určenie miesta.

Odborné jazykovedné stanovisko musí predovšetkým upozorniť, že predložkový výraz *na nohy* je súčasťou frazeologického spojenia *postaviť niekoho na nohy,* ktorý má význam „pomôcť niekomu vzchopiť sa". Frazeologizmy sú ustálené spojenia s obrazným významom, ktoré by sa syntakticky nemali rozoberať tak ako voľné spojenia. Práve obrazný význam frazeologizmov spôsobuje, že pôvodný význam ich zložiek je často zastretý a dôslednému syntaktickému rozboru sa bráni. Ako by sme syntakticky hodnotili napríklad predložkové spojenie *na plecia* vo frazeologizme *vziať nohy na plecia?* Takýto syntaktický rozbor uvedeného frazeologizmu by nás mohol iba pomýliť pri určovaní jeho obrazného významu.

Tento výklad možno analogicky uplatniť aj pri výraze *postaviť niekoho na nohy.* Vetnočlenský rozbor frazeologizmu, ale najmä jeho daktorých zložiek môže i tu pôsobiť násilne a možno ho robiť iba so zreteľom na pôvod spojenia, nie so zreteľom na postavenie frazeologizmu v súčasnom jazyku. Z hľadiska pôvodného významu by potom pri výraze *na nohy* šlo skôr o príslovkové určenie spôsobu, ktoré značí odpoveď na otázku *ako, do akej polohy (postaviť),* a nie na otázku *na čo,* ani nie *kde (postaviť).*

Ustálenosť a obraznosť frazeologizmov nám teda bráni rozoberať ich syntakticky tak ako voľné syntaktické spojenia.

Ján Kačala

Tematizácia — tematizovať. — PhDr. E. R. zo Žiliny sa spytuje, čo znamenajú slová *tematizácia,* resp. *tematizovať,* s ktorými sa stretla v literárnovedných rozboroch.

Najprv treba potvrdiť, že slová *tematizácia* a *tematizovať* sa skutočne vyskytujú pri rozboroch umeleckých literárnych diel. V teórii literárnej vedy, najmä v jej semioticky orientovanom smere, sa ako tematizácia označujú dva javy. Predovšetkým rozličné formulovanie tej istej hodnoty, jej označovanie rozličnými spôsobmi. Napr. hodnota *sloboda* sa vyjadruje ako časový alebo priestorový únik z istého tesného prostredia. V druhom zmysle sa ako tematizácia označuje rozloženie tém (vyjadrujúcich isté hodnoty) v priebehu rozprávania.

Z tohto odborného vymedzenia vyplýva aj všeobecný význam slovesa tematizovať, t. j. dotknúť sa istej témy, spracovať istú tému nejakým spôsobom.

Tieto poznámky možno doložiť niekoľkými príkladmi: *Roy svoje lyrické stavy do určitej miery t e m a t i z u j e* (Šmatlák), *úsilie odhaliť príčiny vnútorného rozporu sa v týchto básňach priam t e m a t i z u j e* (J. Števček), *obrazy, symboly sú t e m a t i z o v a n é, lenže v opačnom zmysle* (J. Števček).

Ján Horecký

Oxid a kysličník. — Lýdia Kováčiková z bytčianskeho gymnázia nám napísala: „Pri čítaní novín som videla nadpis, v ktorom bolo použité slovo *kysličník.* Chodím na gymnázium a na hodinách chémie používame termín *oxid,* ktorý nahradil slovo *kysličník.* Preto by som chcela vedieť, či je správne používať slovo *kysličník.*"

Obidve slová, *oxid* aj *kysličník,* sú správne. Slovo *oxid* však je, ako to pisateľka správne postrehla, oficiálny odborný termín. Ide teda o slovo, ktoré je záväzné pri dorozumievaní v odbornej sfére, kde sa treba vyjadrovať terminologicky presne. To platí aj o hodinách chémie vo všetkých typoch škôl. Slovo *kysličník* označuje presne to isté čo *oxid,* nie je to však už platný odborný termín. Prijatie slova *oxid* za odborný termín bolo motivované najmä snahou o internacionalizáciu terminológie. Slovo *kysličník* teda možno používať, ale nie pri odbornom vyjadrovaní. Ako súčasť titulku novinového článku je toto slovo na mieste.

Emil Pícha

Ks

KULTÚRA SLOVA, časopis pre jazykovú kultúru a terminológiu. Orgán Jazykovedného ústavu Ľudovíta Štúra SAV. Ročník 22, 1988, č. 4. VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied. Hlavný redaktor PhDr. Ján Kačala, DrSc., člen korešpondent SAV. Grafická úprava Oto Takáč. Technická redaktorka Marta Michalíková. Vychádza desaťkrát ročne. Ročné predplatné Kčs 30 —, jednotlivé čísla Kčs 3 —. Rozširuje, objednávky a predplatné prijíma PNS — ÚED Bratislava, ale aj každá pošta a doručovateľ. Objednávky do zahraničia vybavuje PNS — Ústredná expedícia a dovoz tlače, Gottwaldovo nám. 6, 817 59 Bratislava. Vytlačili TSNP Martin, závod Ružomberok v marci 1988. Rukopis odovzdaný do výroby 19. 1. 1988. Registr. zn. F-7050.

Distributed in the Socialist countries by SLOVART Ltd., Gottwaldovo nám. 6, 817 64 Bratislava, Czechoslovakia. For all other countries distribution rights are held by KUBON and SAGNER, Inhaber Otto Sagner, Postfach 34 01 08, D-8000 München 34, West Germany.

© VEDA, vydavateľstvo Slovenskej akadémie vied, 1988

Cena Kčs 3,—